

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΠΑΥΛΗ
(Α.Μ.: 1012201903041)

**Θέμα: «Γεώργιος Καφαντάρης (1873-1946): Ο εμπνευσμένος πολιτικός από την
Ευρυτανία»**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Κωνσταντίνα Μπότσιου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	5

Α΄ Κεφάλαιο

Η γέννηση, η οικογένεια, οι σπουδές και η είσοδος του Γεωργίου Καφαντάρη στη πολιτική ζωή της Ελλάδας.....	8
--	---

Β΄ Κεφάλαιο

Ο Γεώργιος Καφαντάρης στη δίνη του Εθνικού Διχασμού (1915-1924).....	16
2.1. Η στάση του κατά την έναρξη του Εθνικού Διχασμού.....	16
2.2. Η πρώτη αμφισβήτηση της βασιλευόμενης δημοκρατίας.....	21
2.3. Υπουργός Γεωργίας.....	23
2.4. Η αντίθεσή του στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920.....	27
2.5. Η περίοδος αυτοεξορίας του κατά τα έτη 1920-1922.....	29
2.6. Η επιστροφή του στην Ελλάδα και η πορεία προς τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923.....	32

Γ΄ Κεφάλαιο

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Γεώργιο Καφαντάρη και η καθοριστική πολιτική συμβολή του κατά τα έτη 1924-1928.....	35
3.1. Κυβέρνηση Γεωργίου Καφαντάρη: 6 Φεβρουαρίου-12 Μαρτίου.....	35
3.2. Η ίδρυση του Κόμματος των Προοδευτικών Φιλελευθέρων.....	39
3.3. Η στάση του έναντι της διακυβέρνησης Πάγκαλου.....	43
3.4. Η συμβολή του στη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας.....	50
3.5. Υπουργός Οικονομικών.....	52

Δ΄ Κεφάλαιο

Η δράση του Γεωργίου Καφαντάρη στα γεγονότα της περιόδου 1928-1933.....	56
4.1. Το Κόμμα των Προοδευτικών και η πορεία προς τις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928.....	56

4.2. Η υποψηφιότητά του για την προεδρία της Δημοκρατίας.....	58
4.3. Η εναντίωσή του στο «ιδιώνυμο».....	60
4.4. Η «Τρίτη Κατάσταση» και η πορεία προς τις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932.....	64

Ε΄ Κεφάλαιο

Ο Γεώργιος Καφαντάρης και οι πολιτικές εξελίξεις μέχρι την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1933-1940).....	67
5.1. Η συνεργασία του με τον Βενιζέλο και η άνοδος της αντιβενιζελικής παράταξης στην εξουσία.....	67
5.2. Η εμπλοκή του στο κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935.....	68
5.3. Η αντίθεσή του προς την παλινόρθωση του Γεωργίου Β΄.....	72
5.4. Η πορεία προς το μεταξικό καθεστώς.....	76
5.5. Η στάση του εναντίον της μεταξικής δικτατορίας.....	78

ΣΤ΄ Κεφάλαιο

Ο Γεώργιος Καφαντάρης στην Κατοχή και στην Απελευθέρωση της Ελλάδας.....	82
6.1. Η δράση του στην κατοχική περίοδο.....	82
6.2. Η δράση του μετά την Απελευθέρωση.....	86

Ζ΄ Κεφάλαιο

Ο θάνατος του Γεωργίου Καφαντάρη και η αποτίμηση του πολιτικού του έργου.....	91
Επίλογος.....	95
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	97
Παράρτημα.....	101
Περίληψη.....	104

Πρόλογος

Η παρούσα Διατριβή Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης εκπονείται στα πλαίσια της ολοκλήρωσης του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και προοπτικές», της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Το θέμα της Διατριβής είναι η ζωή και το έργο του Γεωργίου Καφαντάρη του εμβληματικού πολιτικού του βενιζελικού χώρου. Η τύχη να μπορέσω να μελετήσω το προσωπικό αρχείο του Γεωργίου Καφαντάρη και σημαντικών πολιτικών του συνεργατών, η προτροπή του καθηγητή μου κυρίου Θανάση Χρήστου και η σημαντική προσωπικότητα του Καφαντάρη που μελετάται παρακάτω, ήταν ο παράγοντας που με οδήγησε στην επιλογή του θέματος της συγκεκριμένης Διατριβής.

Στα κεφάλαια που παρατίθενται θα μελετήσουμε την προσωπικότητα του μεγάλου Έλληνα πολιτικού και τη πολυκύμαντη πολιτική δράση που ανέπτυξε για περίπου τέσσερις δεκαετίες έντονων πολιτικών ζυμώσεων. Ο Γεώργιος Καφαντάρης έδρασε σε μία περίοδο τεράστιας ρευστότητας και μεγάλων αλλαγών. Η Ελλάδα, κατά τα χρόνια της πολιτικής του δραστηριοποίησης, συμμετείχε στους Βαλκανικούς Πολέμους και σε δύο Παγκόσμιους Πολέμους. Επίσης, την ίδια περίοδο, η χώρα μαστιζόταν από τον Εθνικό Διχασμό και γνώρισε την Μικρασιατική Καταστροφή που έμελε να οδηγήσει σε ανακατατάξεις, τόσο στο τομέα της εξωτερικής πολιτικής, όσο και στην εσωτερική πολιτική της χώρας.

Η συγκεκριμένη Διατριβή βασίστηκε σε αρχειακό υλικό καθώς και στη διαθέσιμη βιβλιογραφία. Πιο συγκεκριμένα, οι αρχειακές πηγές και η βιβλιογραφία αντλήθηκαν από τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, τη Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, τη Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, τη Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη καθώς και από το διαδίκτυο.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη και τις ευχαριστίες μου στα μέλη της τριμελούς επιτροπής επίβλεψης της συγκεκριμένης Διατριβής Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης, τα οποία αποτέλεσαν σημαντικοί αρωγοί της προσπάθειάς μου για την εμβάθυνση των ιστορικών μου γνώσεων. Πιο συγκεκριμένα, θέλω να ευχαριστήσω την Καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής κυρία Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, τον Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας κύριο Ιάκωβο Μιχαηλίδη και τον Καθηγητή Νεότερης και

Σύγχρονης Ιστορίας κύριο Θανάση Χρήστου. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου που με στήριξε κατά την διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Εισαγωγή

Ο Γεώργιος Καφαντάρης, ο οποίος γεννήθηκε στην Ανατολική Φραγκίστα της Ευρυτανίας, αποτέλεσε, έως και το τέλος της ζωής του, το 1946, σημαντική προσωπικότητα της πολιτικής ζωής της Ελλάδας. Ο Ευρυτάνας πολιτικός άφησε ανεξίτηλο το στίγμα του στον πολυτάραχο βίο της χώρας κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Υπήρξε πρωθυπουργός της χώρας σε μια κρίσιμη περίοδο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υπογραφή Συνθήκης της Λωζάννης, πολλές φορές υπουργός κατά την περίοδο των πρώτων κυβερνήσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Μεσοπολέμου, αντιπρόεδρος της μεταπολεμικής κυβέρνησης του Θεμιστοκλή Σοφούλη το 1945-1946 και επικεφαλής σημαντικού κοινοβουλευτικού κόμματος.

Η πολιτική του πορεία από τα μέσα της δεκαετίας του 10 έως τις αρχές του 1924 ήταν ταυτόσημη με εκείνη του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ήταν στενός συνεργάτης του Κρητικού πολιτικού και τάχθηκε με το μέρος του κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, εφόσον πίστευε πως η βενιζελική εξωτερική πολιτική ήταν η ορθότερη για την υλοποίηση των εθνικών διεκδικήσεων. Την ίδια περίοδο ο Καφαντάρης υπήρξε ο πρώτος πολιτικός του αστικού χώρου που διακήρυξε, ενώπιον του βασιλέα, την ανάγκη της εγκαθίδρυσης της αβασίλευτης δημοκρατίας για το καλό της Ελλάδας.

Ύστερα από τα μέσα της δεκαετίας του 20 έθεσε ως πρωταρχικό του μέλημα την εθνική συνεννόηση και την υπέρβαση των διχαστικών διλημάτων του παρελθόντος, προσδοκώντας την δημιουργία μιας «Τρίτης Κατάστασης», η οποία θα στόχευε τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ της βενιζελικής και της αντιβενιζελικής παράταξης. Την ίδια περίοδο άσκησε σκληρή αντιπολίτευση στην κυβέρνηση Βενιζέλου για τις αποφάσεις που ελάμβανε σε θέματα εσωτερικής πολιτικής. Δεν δίστασε να συγκρουστεί με σημαντικές πολιτικές φυσιογνωμίες όπως ήταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο Γεώργιος Παπανδρέου και ακόμη ο ίδιος Ελευθέριος Βενιζέλος. Ακόμα, ο Ευρυτάνας πολιτικός έως το θάνατο του, το 1946, παρέμεινε υπέρμαχος της αβασίλευτης δημοκρατίας και αντίπαλος της κομμουνιστικής ιδεολογίας, την οποία στις τελευταίες πολιτικές του δηλώσεις την είχε αποδοκιμάσει έντονα.

Ο Καφαντάρης ήταν άνθρωπος της δράσης και όχι των λόγων. Τόσο ως πρωθυπουργός όσο και ως υπουργός κατάφερε να επιτελέσει σπουδαίο πολιτικό έργο. Ήταν επιβλητικός, εξωστρεφής, φιλαλήθης και προσηλωμένος στις πολιτικές του

θέσεις. Μπήκε στην πολιτική για να προσφέρει στον ελληνικό λαό και όχι για να αποκομίσει προσωπικά οφέλη και προνόμια. Υπήρξε, σε κάθε περίπτωση, πρότυπο κοινοβουλευτικού και πολιτικού ήθους, υπόδειγμα σταθερότητας και ανιδιοτέλειας, στοιχεία που δεν αμφισβητήθηκαν ούτε από πολιτικούς του αντιπάλους.

Η παρούσα Διατριβή στοχεύει να δείξει τη σημαντική πολιτική συμβολή του Γεωργίου Καφαντάρη στα σημαντικά γεγονότα της περιόδου που έδρασε. Φιλοδοξεί να προσφέρει μία όσο το δυνατόν πληρέστερη απεικόνιση της πολιτικής πορείας του Ευρυτάνα πολιτικού, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά της εποχής στην οποία πρωταγωνίστησε. Θέλει, ακόμη, να δείξει τα κίνητρα πίσω από τις καθοριστικές ενέργειες που πραγματοποίησε κατά την διάρκεια της πολυκύμαντης δράσης του.

Ας επιχειρήσουμε μια πρώτη προσέγγιση του περιεχομένου και της δομής της Διατριβής. Το πρώτο κεφάλαιο της Διατριβής αφορά τη γέννηση, την οικογένεια, τις σπουδές και την είσοδο του Καφαντάρη στη πολιτική ζωή της Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται η προσπάθεια να παρουσιασθούν τα πρώτα χρόνια της ζωής του Ευρυτάνα πολιτικού και η σημασία τους στην διαμόρφωση της προσωπικότητας του. Σε αυτό το κεφάλαιο, ακόμη, θα φανεί πως ο Καφαντάρης αποφάσισε να γίνει πολιτικός και οι πρώτες του πολιτικές κινήσεις.

Το δεύτερο κεφάλαιο, πιο εκτεταμένο, εξετάζει τη συμμετοχή του Καφαντάρη στη δίνη του Εθνικού Διχασμού κατά τα έτη 1915-1924. Εδώ θα αναφερθεί η δράση του κατά την έναρξη του Εθνικού Διχασμού, η αμφισβήτηση της βασιλευόμενης δημοκρατίας από τον ίδιο, η ανάληψη των καθηκόντων του ως Υπουργός Γεωργίας, η αντίθεση του στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920, η περίοδος της αυτοεξορίας του κατά τα έτη 1920-1922, η επιστροφή του στην Ελλάδα και η συμμετοχή του στις πολιτικές εξελίξεις έως τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923.

Το τρίτο κεφάλαιο πραγματεύεται την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Καφαντάρη και τη καθοριστική πολιτική συμβολή του κατά τα έτη 1924-1928. Εδώ θα τονιστεί η δράση του ως πρωθυπουργός της χώρας, η ίδρυση του Κόμματος των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, η αντίθεση του στη δικτατορία του Πάγκαλου, η προσπάθεια του για σχηματισμό κυβέρνησης ευρείας συνεργασίας και το σημαντικό έργο που επιτέλεσε ως Υπουργός Οικονομικών στη διετία 1926-1928.

Το επόμενο κεφάλαιο αφορά την δράση του Καφαντάρη στα γεγονότα της περιόδου 1928-1933. Πιο συγκεκριμένα, επισημαίνεται η συμμετοχή του κόμματος

των Προοδευτικών Φιλελευθέρων στις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928, η υποψηφιότητα του Ευρυτάνα πολιτικού για την προεδρία της Δημοκρατίας, η αντίθεση του στο ιδιώνυμο της κυβέρνησης Βενιζέλου, η διακήρυξη της «Τρίτης Κατάστασης» και η συμμετοχή του κόμματος του στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932.

Το πέμπτο κεφάλαιο αναφέρεται στην εμπλοκή του Ευρυτάνα πολιτικού στις πολιτικές εξελίξεις που διαδραματιστήκαν στην χώρα μέχρι την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Πιο αναλυτικά, εδώ θα τονισθεί η τελευταία συνεργασία του με τον Βενιζέλο, η αντίθεση του στην άνοδο της αντιβενιζελικής παράταξης στην εξουσία, η συμμετοχή του στο κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935, η εναντίωση του στην παλινόρθωση του Γεωργίου Β΄, η εμπλοκή του στα γεγονότα που προηγήθηκαν της αναρρίχησης του Μεταξά στην εξουσία και η αντιστασιακή του δράση προς το μεταξικό καθεστώς.

Το έκτο κεφάλαιο θίγει την δράση του Καφαντάρη κατά την περίοδο της Κατοχής και της Απελευθέρωσης της Ελλάδας. Εδώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία στις τελευταίες του πολιτικές κινήσεις και αποφάσεις πριν το θάνατο του. Το αμέσως επόμενο κεφάλαιο είναι και το τελευταίο. Εδώ θα γίνει αναφορά στο θάνατο του σπουδαίου Ευρυτάνα πολιτικού και θα παρουσιασθεί μια αποτίμηση των πολιτικών του πεπραγμένων.

Α' Κεφάλαιο

Η γέννηση, η οικογένεια, οι σπουδές και η είσοδος του Γεωργίου Καφαντάρη στη πολιτική ζωή της Ελλάδας

Ο Γεώργιος Καφαντάρης γεννήθηκε στην Ανατολική Φραγκίστα της Ευρυτανίας στις 13 Οκτωβρίου 1873. Ήταν ο πρωτότοκος γιός του δημάρχου Αγραίων Κωνσταντίνου Καφαντάρη και της Βασιλικής Μηλιά. Αδέλφια του ήταν ο Δημοσθένης, ο Δημήτρης, η Ελένη, σύζυγος Ν. Μούτσελου, η Ασπασία, σύζυγος Σεραφεΐμ Ψύχα, και η Ουρανία, σύζυγος Δ. Λύκα. Η οικογένεια του είχε σημαντική παρουσία στην Επανάσταση του 1821. Πιο συγκεκριμένα, ο παππούς του, Εμμανουήλ Καφαντάρης, είχε, αμέσως μετά την έναρξη του Αγώνα Ανεξαρτησίας, πάει από τη Σμύρνη στο Ναύπλιο, ώστε να λάβει μέρος στην Επανάσταση, ενώ η μητέρα του ήταν κόρη του δημάρχου Απεραντίων, Ιωάννη Μηλιά, ο οποίος συμμετείχε στη πολιορκία του Μεσολογγίου¹.

Ο Γεώργιος Καφαντάρης πέρασε τα παιδικά χρόνια της ζωής του μεταξύ Ανατολικής Φραγκίστας και Κερασόβου (Κερασοχωρίου)², που αποτελούσε την έδρα του Δήμου Αγραίων. Τέλειωσε το Ελληνικό Σχολείο Κερασόβου το 1885 και, στη συνέχεια γράφτηκε στο Γυμνάσιο του Μεσολογγίου. Ύστερα, φοίτησε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, από όπου αποφοίτησε το 1895. Τον επόμενο χρόνο διορίστηκε δικηγόρος στο Μεσολόγγι, για να μεταφέρει τη δικηγορική δράση του το 1901 στο Καρπενήσι, μετά την ίδρυση του Πρωτοδικείου Ευρυτανίας. Ο Καφαντάρης αποφάσισε, το 1902, να εισέλθει στη πολιτική ζωή της χώρας, βάζοντας υποψηφιότητα στις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου³.

Η απόφαση του να ασχοληθεί με τη πολιτική από νεαρή ηλικία προήρθε σε μεγάλο βαθμό από την οικογενειακή του παράδοση. Γιός του δημάρχου Αγραίων, αλλά και εγγονός του δημάρχου Απεραντίων, ο Καφαντάρης από νεαρή ηλικία συνόδευε τον πατέρα του στις περιόδους του στην Ευρυτανία και ήρθε σε επαφή με τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι συμπολίτες του, αγρότες μιας φτωχής χώρας. Ο ίδιος σε πρόχειρο βιογραφικό σημείωμα που είχε συντάξει στην αρχή των σπουδών του στη νομική, έγραφε: «Μέσα εις έναν ασφυκτικόν κλοιόν, όπου υπερίσχυε η φτώχεια και η αναζήτησις αραβοσίτου, εξούσαν οι χωρικοί. Ο πατήρ μου ήτο

¹Δ. Αγραφιώτης, *Γεώργιος Καφαντάρης (1873-1946)*, Αθήνα 1983, σ. 25-26.

²Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 26.

³Μ. Σταφυλάς, *Γεώργιος Καφαντάρης: μια ζωή στις επάλξεις της Δημοκρατίας*, Αθήνα 2005, σ. 27-30.

Δήμαρχος Αγραίων και όταν τον συνόδευα εις τας περιοδείας του ανά τα χωρία έβλεπα την ζωήν των συντοπιτών μας και αγανακτούσα. Αυτή η αγανάκτησις νομίζω ότι απευτώθη εις την καρδιάν μου»⁴.

Ο Καφαντάρης δεν εισήρθε στην πολιτική αποκλειστικά και μόνο να συνεχίσει την οικογενειακή παράδοση. Από μικρή ηλικία είχε υιοθετήσει την αντίληψη του πατέρα του ότι «όποιος δεν πολιτεύεται δεν πρέπει να ζει», πράγμα το οποίο τον έκανε να πιστεύει ότι η πολιτική έπρεπε να υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον. Επίσης, στην Ευρυτανία των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα έδρασαν σημαντικοί πολιτικοί με σπουδαία προσφορά στην ανάπτυξη της περιοχής, που προφανώς αποτέλεσαν παράδειγμα προς μίμηση για τον νεαρό, τότε, Γεώργιο Καφαντάρη. Τέτοιες προσωπικότητες ήταν ο Δ. Βουλπιώτης, ο Γ. Ζηνόπουλος, ο Δ. Χατζόπουλος και πολλοί άλλοι. Ουσιαστικά, η ενασχόληση του με την πολιτική ήταν μια συνειδητή απόφαση για εκείνον⁵.

Ο Καφαντάρης στις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου κατέβηκε ως υποψήφιος βουλευτής στην περιοχή της Ευρυτανίας⁶. Πιο συγκεκριμένα, συμμετείχε σε συνδυασμό με τον Δ. Τσάτσο, τον Κ. Ζώτο και τον Κ. Ιατρίδη. Αυτός ήταν ένας αμιγώς θεοτοκικός συνδυασμός⁷. Παρά το γεγονός, όμως, ότι το Νεωτεριστικό Κόμμα του Γεωργίου Θεοτόκη εξασφάλισε 70 από τις 235 συνολικά έδρες⁸, ο Καφαντάρης δεν εκλέχτηκε βουλευτής⁹.

Παρά την αποτυχία του να εκλεγεί βουλευτής το 1902, ο Καφαντάρης έλαβε μέρος και στις επόμενες εκλογές, στις 20 Φεβρουαρίου 1905. Στις εκλογές αυτές συμμετείχε σε μικτό συνδυασμό (πρακτική που συνηθιζόταν εκείνη την περίοδο), μαζί με τον Δ. Τσιτσάρα, τον Κ. Ζώτο και τον Δ. Τσάτσο. Η κομματική του ένταξη, τη στιγμή αυτή, ήταν μάλλον ασαφής, αν και είχε προσεγγίσει το Εθνικό κόμμα του Δηλιγιάννη. Σύμφωνα με την πλειονότητα των εφημερίδων της εποχής, δεν συμμετείχε στις εκλογές ως ανεξάρτητος, αλλά ως δηλιγιαννικός υποψήφιος¹⁰. Αλλά και η ηγεσία του Εθνικού Κόμματος θεωρούσε ότι ο Καφαντάρης θα ψήφιζε τον

⁴Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 26.

⁵Κ. Κουτσούκης, «Ο Γεώργιος Καφαντάρης ως πολιτικός ηγέτης: διαμόρφωση και εξέλιξη της προσωπικότητάς του (1873-1946)», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 60-65.

⁶Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 27.

⁷ *Εφημ. Εμπρός*, αρ. φ. 2.150, 20.10.1902, σ. 1.

⁸D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, Αθήνα 1998, σ. 439.

⁹*Εφημ. Σκριπ*, αρ. φ. 2.611, 20.11.1902, σ. 3.

¹⁰Μ. Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 2012, σ. 7.

υποψήφιο τους για πρόεδρο της Βουλής¹¹. Μια διαδικασία, που, λόγω του εκλογικού συστήματος, έδειχνε και την πραγματική δύναμη των κομμάτων. Ωστόσο, η εφημερίδα Αθήναι θεωρούσε τον Καφαντάρη ανεξάρτητο και όχι δηλιγιαννικό¹², ενώ και οι βιογράφοι του υποστηρίζουν ότι ήταν κομματικά αδέσμευτος¹³. Πάντως, μετά από τη δολοφονία του Θ. Δηλιγιάννη στις 31 Μαΐου 1905, ο Καφαντάρης έλαβε μέρος σε σύσκεψη βουλευτών του Εθνικού Κόμματος¹⁴.

Στις 23 Ιουνίου 1905, ο Καφαντάρης έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση του Δ. Ράλλη¹⁵, που συστάθηκε μετά από συμφωνία ανάμεσα στον τελευταίο και τον διάδοχο του Θ. Δηλιγιάννη στην ηγεσία του Εθνικού Κόμματος, Κυριακούλη Μαυρομιχάλη¹⁶. Ο Καφαντάρης, επίσης, αποφάσισε να προσχωρήσει στο Νεοελληνικό Κόμμα του Δ. Ράλλη, στο οποίο παρέμεινε για πέντε συναπτά έτη. Στις εκλογές της 26ης Μαρτίου 1906 συμμετείχε και πάλι σε μικτό συνδυασμό, μαζί με τον ραλλικό Δ. Τσιτσάρα και τον θεοτοκικό Κ. Ζώτο¹⁷. Αν και το κόμμα του Ράλλη κέρδισε μόνο 47 από τις 177 έδρες¹⁸, ο Καφαντάρης κατάφερε να εκλεγεί για δεύτερη φορά βουλευτής¹⁹.

Η πολιτική του διαδρομή από το θεοτοκικό κόμμα στο δηλιγιαννικό και μετά στο ραλλικό ήταν συνηθισμένο φαινόμενο για τους πολιτικούς εκείνης της εποχής. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι σε μια εποχή έντονης δυσπιστίας έναντι των παλαιών κομμάτων και συχνών μετακινήσεων βουλευτών από το ένα κόμμα στο άλλο, η σύμπραξη ενός νέου πολιτικού, όπως του Καφαντάρη, αρχικά με το θεοτοκικό και ύστερα με το δηλιγιαννικό κόμμα, θα πρέπει να αποδοθεί σε τοπικές ισορροπίες και εκλογικές σκοπιμότητες, παρά στο γεγονός πως ότι τα δύο αυτά κόμματα κάλυπταν τις φιλοδοξίες του. Όταν κατάλαβε ότι ούτε το δηλιγιαννικό ούτε το θεοτοκικό κόμμα ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες του, αποφάσισε να προσχωρήσει στο ραλλικό κόμμα, που, φιλοδοξούσε να καταστεί ως Τρίτη δύναμη στα πολιτικά πράγματα της

¹¹ *Εφημ. Εμπρός*, αρ. φ. 3.013, 11.3.1905, σ. 3.

¹² *Εφημ. Αθήναι*, αρ. φ. 127, 22.2.1905, σ. 1.

¹³ Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 28 και Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 35.

¹⁴ *Εφημ. Εμπρός*, αρ. φ. 3.098, 6.6.1905, σ. 1.

¹⁵ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, περίοδος ΙΖ', σύνοδος Α', συνεδρίαση ΑΖ'*, 23.6.1905, σ. 358, στο εξής βλ. ΕΠΣΒ.

¹⁶ Ν. Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, 1905-1909», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ' (1977), σ. 183.

¹⁷ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 7.

¹⁸ D. Dakin, *ό. π.*, σ. 439.

¹⁹ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 7.

χώρας κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα, υποστηρίζοντας το εκσυγχρονισμό του κράτους και την αναδιοργάνωση της διοίκησης²⁰.

Την περίοδο που ήταν βουλευτής του ραλλικού κόμματος, στη χώρα διαδραματίστηκαν σημαντικά γεγονότα, όπως ήταν η σύσταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου που οδήγησε στην εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί (Αύγουστος 1909), κίνηση η οποία επέφερε ριζικές αλλαγές στο κράτος και την έλευση του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Ελλάδα²¹.

Ο Καφαντάρης δεν πρωταγωνίστησε στις εξελίξεις που διαδραματίστηκαν από την επικράτηση του κινήματος στο Γουδί έως και την ολοκλήρωση των εργασιών της Αναθεωρητικής Βουλής. Στις πρώτες εκλογές του 1910, δεν κατόρθωσε να εκλεγεί βουλευτής²², ενώ σε εκείνες της 28ης Νοεμβρίου δεν συμμετείχε, στηρίζοντας την απόφαση του κόμματος του Δ. Ράλλη στο οποίο ανήκε. Πιο συγκεκριμένα, στις 14 Οκτωβρίου, υπέγραψε πρωτόκολλο του ραλλικού κόμματος «περί αποχής από των εκλογών»²³, ενώ τρεις ημέρες αργότερα, μαζί με τους πολιτευτές της Αιτωλοακαρνανίας Κ. Τρικούπη, Κ. Ζώτο, Δ. Τσάτσο, Γ. Αλεξανδρόπουλο, Δ. Τσιτσάρα, Ξ. Μαυρομάτη, Σ. Ράγκο, Π. Σισμάνη, Ν. Παπαϊωάννου και Δ. Καισάνο, κυκλοφόρησαν προκήρυξη «προς τους εκλογείς» της περιφέρειας τους με την οποία τόνιζαν τους λόγους της αποχής τους.

Η προκήρυξη ήταν η εξής: «Απέχομεν, συμπολίται, του εκλογικού αγώνος, διότι γνωρίζομεν ότι είνε άσκοπος, διότι δεν πρόκειται περί ενεργείας εκλογών, αλλά περί παρωδίας εκλογών εις εν και μόνον αποβλεπουσών, εις την εξακολούθησιν ψευδούς καταστάσεως κοινοβουλευτικής λειτουργίας, όταν προ πολλού το κοινοβούλιον κατ' ουσίαν έπαυσε υφιστάμενον. Από έτους και πλέον συμπολίται, δεν είνε άγνωστον εις υμάς ότι την τύχην των δημοσίων πραγμάτων διέπει ουχί η λαϊκή κυριαρχία δια των αντιπροσώπων αυτής, αλλά η βία ομάδων ξένων και ασχέτων προς την λαϊκήν εντολήν. Δεν αγνοείτε ότι μετά την 15 Αυγούστου 1909 επί μήνας ολοκλήρους είχομεν εικονικήν παράστασιν Βουλής βία ψηφίζούσης παν ότι επεβάλλετο αυτή επί απειλή ανατροπής των πάντων. Και ενώ δια της Αναθεωρητικής Βουλής ενομίσθη ότι επανήλθομεν εις την πολιτειακήν ομαλότητα και εις την

²⁰Κ. Κουτσούκης, «Ο Γεώργιος Καφαντάρης ως πολιτικός ηγέτης: διαμόρφωση και εξέλιξη της προσωπικότητάς του (1873-1946)», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 52.

²¹ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 8.

²²*Εφημ. Σκριπ.*, αρ. φ. 12.799, 9.8.1910, σ. 4.

²³*Εφημ. Εμπρός*, αρ. φ. 5.026, 20.10.1910, σ. 3.

αποκατάστασιν του κύρους της Εθνικής αντιπροσωπείας, τουτέστιν εις την αναβίωσιν των δικαιωμάτων του συνόλου του Ελληνικού Λαού είδομεν αίφνης αριθμός τινα Αθηναίων επαγγελματιών, τας περιφήμους Συντεχνίας, και ομάδα Αθηναίων ταραξιών, αρνούμενους εις τους αντιπροσώπους του Έθνους να έχωσιν ιδίαν γνώμην και επιζητούντας βία να ιδιοποιηθούν δι' αποκλειστικόν των λογαριασμόν την υπερτάτην εξουσίαν, την ανήκουσαν εξ' ολοκλήρου εις τον Ελληνικόν Λαόν. Αλλ' είδομεν, το σπουδαιότερον, την εκτελεστικήν εξουσίαν, ακόμη δε και το Στέμμα, αντί να πατάξωσι τας αυθάδεις ταύτας αξιώσεις, να εγκολπωθώσι τουναντίον ταύτας και να τας αναγνωρίσωσι και εμπράκτως και διά της διατυπώσεως δόγματος, καθιστώντος την εθνικήν αντιπροσωπείαν υποχείριον του Αθηναϊκού όχλου. Της αναγνωρίσεως ταύτης απόρροια και εκδήλωσις υπήρξεν η αδικαιολόγητος διάλυσις της Αναθεωρητικής Βουλής και η έκθεσμος ενέργεια των νέων εκλογών...»²⁴.

Το ύφος της παραπάνω προκήρυξης υποδηλώνει την δυσαρέσκεια των παλαιών πολιτικών παρατάξεων για τη παρεκτροπή από τη δημοκρατική λειτουργία του κράτους μετά την εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί, αλλά και την ανησυχίας τους για την άνοδο νέων πολιτικών δυνάμεων.

Ωστόσο, ο Γεώργιος Καφαντάρης δεν ήταν εναντίον των μεταρρυθμίσεων που επεδίωκε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος. Εξάλλου, το κοινοβουλευτικό έργο που είχε επιτελέσει και οι απόψεις που είχε εκφράσει από τη βουλή για μια πενταετία δείχνουν την προσήλωση στην ανάγκη εκσυγχρονισμού των θεσμών του κράτους και την αντίθεση του με αναχρονιστικές αντιλήψεις και πρακτικές²⁵. Ήδη, την άνοιξη του 1906, είχε προχωρήσει στη ψήφιση νομοσχεδίου της κυβέρνησης Θεοτόκη, το οποίο εισήγαγε την ευρεία περιφέρεια, αποσκοπώντας την πάταξη των πελατειακών σχέσεων²⁶, παρά το γεγονός ότι το κόμμα του Ράλλη το είχε καταψηφίσει (μέλος του οποίου ήταν)²⁷. Επίσης, τον Φεβρουάριο του 1907, με αφορμή την πρόταση του Κ. Μαυρομιχάλη να θεσπιστεί νομοθετικά η χρήση της καθαρεύουσας στα σχολικά εγχειρίδια, ο Καφαντάρης στήριξε με παρέμβαση του στη βουλή την πρόταση αυτή, λέγοντας ότι : «Μία είναι η Ελληνική γλώσσα-και η γλώσσα αυτή είναι η γλώσσα της ζωής, η οποία, όπως όλαι αι γλώσσαι, αποτελεί το όργανον της εκδηλώσεως της ζωντανής σκέψεως». Η σημασία της παρέμβασης αυτής αποκτά μεγαλύτερη αξία, αν

²⁴Εφημ. Σκριπ, αρ. φ. 12.869, 19.10.1910, σ. 4.

²⁵Μ. Κούμας, ό. π., σ. 14.

²⁶ΕΠΣΒ, περίοδος ΙΗ', σύνοδος Α', συνεδρίαση ΚΖ', 25.5.1906, σ. 115.

²⁷Μ. Κούμας, ό. π., σ. 14.

ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι λίγα χρόνια πριν η διαμάχη για το γλωσσικό ζήτημα είχε προκαλέσει σοβαρούς τριγμούς στο πολιτικό σκηνικό της χώρας²⁸.

Ο Καφαντάρης ήταν ένας πολιτικός με προοδευτικές αντιλήψεις για τη χώρα. Ο ίδιος πίστευε ότι το κίνημα του 1909 αποτελούσε μια έκφραση δυσαρέσκειας για την ανικανότητα του πολιτικού συστήματος να προβεί στις κατάλληλες μεταρρυθμίσεις για το καλό του κράτους²⁹. Όμως, βαθιά δημοκρατικός, δεν μπορούσε να συμφωνήσει με την επέμβαση του στρατού στα πολιτικά πράγματα της χώρας³⁰ και με τον εξωθεσμικό έλεγχο των κοινοβουλευτικών θεσμών. Ουσιαστικά, ήταν η συνεχής παρέκκλιση από τις δημοκρατικές διαδικασίες³¹ και όχι η εναντίωση του στα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου που τον έκαναν ιδιαίτερα δύσπιστο με τις εξελίξεις. Δεν διαφωνούσε με τους στόχους, αλλά με τα μέσα που ακολουθήθηκαν από τους στρατιωτικούς³².

Την περίοδο εκείνη, η νέα ηγετική μορφή ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος, στις δεύτερες εκλογές του 1910, κατάφερε να εκλεγεί πρωθυπουργός. Ο Καφαντάρης, βλέποντας τις προθέσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου, άρχισε να διακρίνει μια νέα προοπτική για τη χώρα. Γρήγορα κατάλαβε ότι ο νέος πρωθυπουργός, όχι μόνο ήταν αποφασισμένος να υλοποιήσει σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο εσωτερικό του κράτους, αλλά σε αντίθεση με το παλαιό πολιτικό σύστημα, επεδίωκε με ρεαλιστικό τρόπο την πραγματοποίηση των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων. Έτσι, μετά από τις δεύτερες εκλογές του 1910, ο Καφαντάρης εγκατέλειψε το κόμμα του Ράλλη και προσχώρησε στο Κόμμα των Φιλελευθέρων του Ελευθερίου Βενιζέλου³³. Ακόμα, στις 14 Μαΐου 1911 διόριστηκε γενικός γραμματέας του Υπουργείου Οικονομικών από τον αρμόδιο υπουργό της κυβέρνησης Βενιζέλου, Λάμπρο Κορομηλά³⁴. Τον Φεβρουάριο του 1912, συμμετείχε στο συνδυασμό Αιτωλοακαρνανίας του Κόμματος Φιλελευθέρων, μαζί με τους Ι. Καλαντζόπουλο, Ν. Στράτο, Α. Γρίβα, Γ. Τσακανίκα, Ι. Κανναβό, Δ. Φαρμάκη, Ι. Χριστοδουλιά, Γ.

²⁸Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ο δημοτικισμός του Γεωργίου Καφαντάρη: η πρώτη κοινοβουλευτική παρέμβαση», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 79-90.

²⁹Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική παρέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1985, σ. 177.

³⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 14-15.

³¹Θ. Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Αθήνα 1997, σ. 74.

³²Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 15.

³³Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 40.

³⁴*Εφημ. Σκριπ*, αρ. φ. 16.924, 15.5.1911, σ. 2.

Ιατρίδη, Ι. Τρικούπη, Ν. Χρυσόγελο και Σ. Γρανίτσα³⁵. Στις εκλογές που διεξήχθησαν στις 11 Μαρτίου 1912 εκλέχτηκε για τρίτη φορά βουλευτής σε διάστημα επτά χρόνων.

Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1912 έδειξε την ανοδική πορεία του Κόμματος Φιλελευθέρων. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, πλέον, ήταν διατεθειμένος να προχωρήσει στην υλοποίηση της τολμηρής εξωτερικής πολιτικής του. Σύναψε συμμαχία με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη (Βουλγαρία, Σερβία και Μαυροβούνιο) εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έτσι κηρύχτηκε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος στις αρχές του Οκτωβρίου του 1912³⁶.

Μετά την κήρυξη του πολέμου, ο Γεώργιος Καφαντάρης κατατάχθηκε εθελοντής στον ελληνικό στρατό. Μαζί με τους επίσης εθελοντές Α. Παπαναστασίου, Δ. Φιλάρετο και Κ. Τριανταφυλλόπουλο, έλαβε μέρος στις επιχειρήσεις απελευθέρωσης της Χίου³⁷. Αρκετά χρόνια μετά, τον Ιούλιο του 1927, ο συμπολεμιστής του, Φ. Ρεδιάδης, έλεγε: «Ο συνάδελφος Καφαντάρης εννοούσε δια παντός τρόπο να πολεμήσει. Η ευχαρίστησις αυτή του εδόθη μετ' ολίγον, αλλ' όχι πλήρης, όπως την επεθύμει, έλαβε μόνον μικράν ιδέαν ανταλλαγής πυρών μεταξύ διπλοσκοπών». Η δράση του Καφαντάρη στο μέτωπο των επιχειρήσεων ήταν σύντομη όπως τονίζει ο Φ. Ρεδιάδης: «Η Βουλή επανήρχιζε τας εργασίας της, επειγόν δε τηλεγράφημα της Κυβέρνησεως εκάλει πάντας τους εθελοντάς βουλευτάς να επανέλθουν εις Αθήνας». Και κατέληγε: «Το στρατιωτικόν στάδιον του κ. Καφαντάρη είχε λήξει. Εάν παρέμενε με το στρατόν καθ' όλην την διάρκειαν του πολέμου θα ήτο εις εκ των πειθαρχικών και ψυχραίμων στρατιωτών»³⁸.

Η επιστροφή του Καφαντάρη, στις αρχές του 1913, στην Αθήνα συνέπεσε με τη νικηφόρα επικράτηση των Βαλκανικών δυνάμεων έναντι της Υψηλής Πύλης. Ο Α΄ Βαλκανικό πόλεμος, έληξε, επισήμως, με την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου στις 17 Μαΐου του 1913. Ωστόσο, η Βουλγαρία δυσαρεστημένη από τα εδάφη που αποκόμισε, διεκδίκησε περαιτέρω εδάφη με αποτέλεσμα την έναρξη του Β΄ Βαλκανικού πολέμου. Η Βουλγαρία σε αυτόν τον πόλεμο βρέθηκε αντιμέτωπη με την Ελλάδα, την Σερβία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Ρουμανία. Ο πόλεμος αυτός έληξε, επισήμως, με την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου στις 28 Ιουλίου του 1913. Η Ελλάδα μέσα σε λιγότερο από ένα έτος κατάφερε να διπλασιάσει

³⁵ *Εφημ. Εμπρός*, αρ. φ. 5.502, 15.2.1912, σ. 3.

³⁶ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 15-16

³⁷ Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 40.

³⁸ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 16-17.

τα εδάφη της και να αναδειχθεί σε υπολογίσιμη δύναμη της νοτιοανατολικής Ευρώπης³⁹.

Τους μήνες που ακολούθησαν από το τέλος του πολέμου, ο Καφαντάρης σημείωσε σημαντικό κοινοβουλευτικό έργο. Στις δημόσιες ομιλίες του αποδοκίμαζε τις πρακτικές εκείνες που δυσχέραιναν την ορθή λειτουργία των κρατικών θεσμών. Στο πλαίσιο αυτό, στράφηκε εναντίον του πελατειακού συστήματος, κατηγορώντας όσους βουλευτές και υπουργούς χρησιμοποιούσαν τη δύναμη τους για την ικανοποίηση των προσωπικών τους φιλοδοξιών και όχι για την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος.

Ο τομέας, όμως, στον οποίον διακρίθηκε από πολύ νωρίς ήταν ο οικονομικός. Έχοντας μια πετυχημένη θητεία ως γενικός γραμματέας του Υπουργείου Οικονομικών κατά το 1911, η πλειοψηφία της βουλής, στις 16 Σεπτεμβρίου 1914, του ανέθεσε τη γενική εισήγηση του προϋπολογισμού του έτους⁴⁰. Αν και δεν είχε σπουδάσει οικονομικά και λογικά ήταν ένας από τους ελάχιστους σημαντικούς έλληνες πολιτικούς της εποχής που δεν είχε συνεχίσει τις σπουδές του στο εξωτερικό, ο Καφαντάρης γνώριζε τα πάντα για τις σημαντικές εξελίξεις στον τομέα της οικονομίας. Πάντως, το σημαντικό πολιτικό του έργο, μόλις, ξεκινούσε⁴¹.

³⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 17.

⁴⁰Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 36-38.

⁴¹Άλκης Ρήγος, «Ο κοινωνικός-οικονομικός σχηματισμός και ο Γεώργιος Καφαντάρης», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 41.

Β' Κεφάλαιο

Ο Γεώργιος Καφαντάρης στη δίνη του Εθνικού Διχασμού (1915-1924)

2.1. Η στάση του κατά την έναρξη του Εθνικού Διχασμού

Η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τον Αύγουστο του 1914, προκάλεσε στην Ελλάδα μια περίοδο έντονου διχασμού. Ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος επιθυμούσε η χώρα να ταχθεί με το μέρος της λεγόμενης Αντάντ (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία και Ρωσία) διότι διέβλεπε πως αυτή η συμμαχία δυνάμεων θα επικρατούσε στο τέλος. Πίστευε, πως εάν η χώρα συμμαχήσει με την Αντάντ, θα υλοποιούνταν η Μεγάλη Ιδέα⁴².

Από την άλλη μεριά, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, διαφωνούσε με την άποψη αυτή. Πίστευε, πως οι λεγόμενες Κεντρικές Αυτοκρατορίες (Γερμανία και Αυστροουγγαρία) θα επικρατούσαν στο τέλος. Ο ίδιος ήταν πεπεισμένος, από την περίοδο της φοίτησης του στη στρατιωτική Ακαδημία του Βερολίνου, για την υπεροχή της γερμανικής στρατιωτικής μηχανής. Ωστόσο, γνώριζε, πως ο ιδιαίτερος γεωγραφικός χαρακτήρας της Ελλάδας καθιστούσε απαγορευτική την κάθε σκέψη για σύγκρουση με ισχυρές ναυτικές δυνάμεις, όπως ήταν η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία, για αυτό υιοθέτησε το δόγμα της ουδετερότητας.

Η διαφωνία μεταξύ Βενιζέλου και Κωνσταντίνου σχετικά με τη στάση της χώρας απέναντι των συμμαχικών συνασπισμών προκάλεσε τον διχασμό της ελληνικής κοινωνίας. Όταν ο βασιλιάς αρνήθηκε να υιοθετήσει την απόφαση της κυβέρνησης για συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελίων, ο Βενιζέλος παραιτήθηκε (21 Φεβρουαρίου 1915). Η περίοδος του Εθνικού Διχασμού είχε αρχίσει⁴³.

Η στάση του Γεωργίου Καφαντάρη, κατά την έναρξη του Εθνικού Διχασμού, ήταν θετική ως προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο ρόλος του Καφαντάρη μέσα στο Κόμμα Φιλελευθέρων είχε αισθητά αναβαθμιστεί, με αποτέλεσμα, μετά τις εκλογές της 31ης Μαΐου 1915, όπου είχαν επικρατήσει οι Φιλελεύθεροι, να οριστεί Υπουργός Εσωτερικών⁴⁴. Ο Γ. Στρέιτ, ο οποίος ήταν στενός σύμβουλος του βασιλιά Κωνσταντίνου, γράφει στο προσωπικό του ημερολόγιο: « Δευτέρα, 10 Αυγούστου 1915: Ο Βασιλεύς μοι αναγιγνώσκει τον κατάλογον των υποψηφίων νέων Υπουργών,

⁴²Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική: 1900-1945*, Αθήνα 2002, τ. 1, σ. 109-110.

⁴³Κ. Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 110-112.

⁴⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 22.

ον του έστειλεν ο Βενιζέλος το πρωί. Δεν γνωρίζει τον Καφαντάρη ήκουσεν όμως καλά περί αυτού παρά του Κορομηλά»⁴⁵.

Η θητεία του Ευρυτάνα πολιτικού στο υπουργείο Εσωτερικών ήταν αρκετά σύντομη. Διατήρησε τη θέση από τις 10 Αυγούστου έως τις 23 Σεπτεμβρίου 1915. Στο διάστημα αυτό, δεν πρόλαβε να υλοποιήσει το έργο που εκείνος επιθυμούσε. Ωστόσο, πέτυχε την ψήφιση νομοσχεδίου « Περὶ επιβολῆς τέλους χρήσεως πλατειῶν και πεζοδρομίων» υπέρ του Δήμου Αθηναίων, ενώ σύνταξε και κατέθεσε στον Βενιζέλο κατάλογο των προσώπων εκείνων, που θεωρούσε πως θα έπρεπε να διοριστούν στη θέση του νομάρχη. Ο ίδιος είπε στον πρωθυπουργό ότι :« Ο καθένας υπουργός, όπως και εγώ έχει σωρεία σημειωμάτων για τους διοριστέους, τα οποία εάν ληφθούν υπ' όψιν, το αποτέλεσμα θα είναι ατυχές». Τα λεγόμενα αυτά, υποδεικνύουν την πεποίθηση του, πως οι κρατικές θέσεις πρέπει να λαμβάνονται με αξιοκρατικά κριτήρια και όχι με κομματικά⁴⁶.

Η αποχή του Κόμματος Φιλελευθέρων από τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, λόγω της έντονης αντιπαράθεσης που υπήρχε με τον βασιλιά Κωνσταντίνο, στέρησε από το κόμμα του Βενιζέλου τη δυνατότητα παρέμβασης στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Το γεγονός αυτό, οδήγησε τον Καφαντάρη να προχωρήσει, τον Μάρτιο του 1916, στην έκδοση ενός μηνιαίου περιοδικού, στο οποίο θα εκθέτονταν οι απόψεις του Κόμματος Φιλελευθέρων. Το περιοδικό αυτό ήταν η λεγόμενη Μηνιαία Επιθεώρηση, στην οποία αρθρογραφούσαν, εκτός από τον Καφαντάρη, και άλλες σημαντικές φυσιογνωμίες του βενιζελικού χώρου. Όπως ήταν ο Αλέξανδρος Διομήδης, ο Κωνσταντίνος Βασιλείου, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, ο Εμμανουήλ Ρέπουλης, ο Λουκάς Νάκος, ο Ιωάννης Στεφανόπουλος, ο Γ. Φιλάρετος, ο Γεώργιος Κοφινάς, ο Λ. Οικονομίδης, ο Μπάμπης Άννινος, ο Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, ο Ι. Τσέτσικας, ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο Μ. Τσιριμώκος και ο Αλέξανδρος Μυλωνάς.

Ο Γεώργιος Καφαντάρης έγραψε, μόλις, τρία άρθρα στη Μηνιαία Επιθεώρηση⁴⁷. Με τα δύο πρώτα άρθρα, τα οποία είχαν δημοσιευτεί αντίστοιχα τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 1916, τόνιζε τη λανθασμένη οικονομική και δημοσιονομική πολιτική που ακολουθούσε η τότε κυβέρνηση του Στέφανου

⁴⁵Γ. Στρέιτ, *Ημερολόγιον-Αρχείον*, Αθήνα 1966, τ. Β'-μ. Β', σ. 81.

⁴⁶Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 42.

⁴⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 24.

Σκουλούδη⁴⁸. Στο τρίτο άρθρο του, το οποίο δημοσιεύτηκε τον Μάιο του 1916, προέβη σε μια λεπτομερή ανάλυση των γεγονότων του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Συνάμα, ωστόσο, το άρθρο αυτό ήταν μια ξεκάθαρη αποδοκιμασία της εξωτερικής πολιτικής που ασκούσε η παρούσα κυβέρνηση. Πιο συγκεκριμένα, ο Ευρυτάνας πολιτικός έγραφε ότι : « Η εθνική της Ελλάδος πολιτική, και εννοούμεν προδήλως την εφαρμοζομένην, εθεμελιώθη επί μιας προϋποθέσεως-θα ήτο δύσκολον να είπωμεν επί μιάς προφάσεως-ότι η νίκη της Γερμανίας είνε άφευκτος και επομένως καλόν είνε να μη ταχθώμεν κατά του νικητού, κινδυνεύοντες να παρασυρθώμεν υπ' αυτού εις τον όλεθρον. Το επιχείρημα ότι και εν περιπτώσει γερμανικής επικρατήσεως θα συντριβώμεν ασφαλέστερον μόνοι η μετά φίλων ισχυρών και συμμάχων θα ήτο αποφασιστικόν εις πάσαν άλλην περίπτωσιν, είνε όμως ανίσχυρον να κλονίση την πίστην προς την γερμανικήν νίκην, πίστην τόσον απορροφητικήν, ώστε να προτιμούν οι τρέφοντες αυτήν να καταστραφώμεν κατά πάντα άλλον τρόπον η να αντιμετώπισωμεν έστω και πόρρωθεν τον γερμανικόν κολοσσόν»⁴⁹.

Η κριτική του Καφαντάρη στην κυβέρνηση δεν ήταν αβάσιμη⁵⁰. Από τα τέλη του 1915, είχε πραγματοποιηθεί η αποβίβαση των αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη, με αποτέλεσμα οι φιλοβασιλικές κυβερνήσεις έπρεπε να διαχειριστούν νέα δεδομένα. Πως θα μπορούσε η χώρα να παρέμεινε σε καθεστώς ουδετερότητας, εφόσον υπήρχαν στο ελληνικό έδαφος δυνάμεις της Αντάντ; Στους επόμενους μήνες, πραγματοποιήθηκε η κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τους Γερμανούς και τους Βουλγάρους, πράγμα το οποίο περιέπλεξε, ακόμη, την κατάσταση. Ο Βενιζέλος, βλέποντας την παρούσα κατάσταση, αποφάσισε να εγκαταλείψει την Αθήνα και να μεταβεί στην Θεσσαλονίκη, όπου με την στήριξη του στρατηγού Π. Δαγκλή και του ναυάρχου Π. Κουντουριώτη προχώρησε στην δημιουργία της προσωρινής κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας(16 Σεπτεμβρίου 1916)⁵¹.

Παρά τις αρχικές επιφυλάξεις του Καφαντάρη για το Κίνημα Εθνικής Άμυνας, ο ίδιος αποφάσισε, τελικά, να ακολουθήσει τον Βενιζέλο στη Θεσσαλονίκη⁵². Ο Βενιζέλος, τότε, τον όρισε μαζί με τον Π. Αραβαντινό ως

⁴⁸Γ. Καφαντάρης, «Σημεία τινά της οικονομικής θέσεως του κράτους», στην: *Μηνιαία Επιθεώρησις*, τχ. 1(Μάρτιος 1916), σ. 88-98 και του ίδιου, «Δημοσιονομικά ζητήματα: ο φόρος του οινοπνεύματος και το ζήτημα των απλών αμβύκων», στην: *Μηνιαία Επιθεώρησις*, τχ. 2 (Απρίλιος 1916), σ. 235-248.

⁴⁹Γ. Καφαντάρης, «Επιθεώρησις του μηνός: εξωτερική επισκόπησις», στην: *Μηνιαία Επιθεώρησις*, τχ. 3 (Μάιος 1916), σ. 331.

⁵⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 26.

⁵¹Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄(1978), σ. 29-41.

⁵²Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, Αθήνα 1968, τ.3 , σ. 166.

επικεφαλείς δύο αντιπροσωπειών που θα επισκέπτονταν τις ΗΠΑ, με σκοπό να στρατολογήσουν Έλληνες εθελοντές για να σταθούν στο μακεδονικό μέτωπο.

Στα τέλη Οκτωβρίου του 1916, ο Καφαντάρης αναχώρησε από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό το λιμάνι του Μπορντό και ύστερα το Παρίσι. Κατά την παραμονή του στο Παρίσι είχε επαφές με σημαντικά πρόσωπα της γαλλικής κυβέρνησης, με σκοπό να τους διαβεβαιώσει πως η Ελλάδα επιθυμούσε να πολεμήσει στο πλευρό της Αντάντ⁵³.

Στις 8 Νοεμβρίου 1916 έγραφε στον Βενιζέλο ότι: «Δεν πρέπει εν τούτοις να αποσιωπήσω, ότι και αυτοί οι κεκηρυγμένοι υπέρ της αμερίστου υποστηρίξεως του κινήματος πλανώνται εις πολλά και δη καιρία σημεία. Καταδικάζουν όλοι σχεδόν μετά πικρίας την στάσιν του ελληνικού λαού, δριμύτερον δε όλων ο Κλεμανσώ όστις παραδοξώτατα ευρίσκει ότι εδειχθήτε σεις ολίγον *lent* εις τας ενεργείας σας. Ουχ ήττον όταν ανεπτύξαμεν την εξέλιξιν του πολιτικού ζητήματος εν Ελλάδι και υπεμνήσαμεν ότι ο λαός όχι μόνον προ του Φεβρουαρίου 1915 αλλά και μετά την διαφωνίαν του Βασιλέως και την εκδήλωσιν της αυλικής πολιτικής ετάχθη άνευ δισταγμού και ομοθύμως με το μέρος σας και υπέρ της πολιτικής σας, ήτις τον ωδήγει εις τον πόλεμον παρά το πλευρόν των Συμμάχων, ότι ακόμη μετ' ενθουσιασμού εδέχθη την κήρυξιν της επιστρατεύσεως διά να πολεμήση και ότι εξηκολούθησε και μετά την νέαν πτώσιν σας εκ της αρχής να εμμένη πιστός εις τας παραδόσεις του και τρέφη αναλλοίωτον προς υμάς εμπιστοσύνην, ην εξεδήλωσε δια της αποχής εκ των εκλογών και εχρειάσθη αδρανής και καταστρεπτική δεκάμηνος επιστράτευσις συνοδευομένη από την τρομοκρατίαν ην επετράπη εις τον Βασιλέα να ασκήση και την οποίαν εξακολουθεί ασκών δια παντοίων πιέσεων και δολοφονιών όχι δια να μεταβάλη κατά βάθος το δημόσιον φρόνημα, αλλά δια να καταπνίξη προσκαιρώς την εθνικήν κραυγήν εις την Παλαιάν Ελλάδα, ηναγκάσθησαν, μηδέ του Κλεμανσώ εξαιρουμένου να ομολογήσουν ότι δεν ημπορούσε να γίνη τίποτε άλλο και ταχύτερον από ότι έγινε λαμβανομένου υπ' οψιν ότι την λαικήν ψυχήν κατεπόνησε και καταπονεί κυριώτατα η ανακόλουθος και λειπόψυχος στάσις των συμμάχων, οι οποίοι είναι η κυρία αφορμή της παρελκύσεως των ζητημάτων...»⁵⁴.

Ύστερα, ο Καφαντάρης μαζί με τον Π. Αραβαντινό μετέβηκαν στις ΗΠΑ για να εκπληρώσουν τη δύσκολη αποστολή τους. Μεγάλη μερίδα του ελληνισμού των ΗΠΑ τους υποδέχτηκαν με επευφημίες. Ωστόσο, οι δύο αντιπρόσωποι του Βενιζέλου

⁵³Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 45.

⁵⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 27-28.

συνάντησαν αρκετές δυσκολίες κατά την παραμονή τους εκεί⁵⁵. Αρχικά, η αρθρογραφία της φιλοβασιλικής εφημερίδας της ομογένειας Ατλαντίς αποδοκίμαζε τις απόψεις της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης στους Έλληνες της Αμερικής⁵⁶. Επίσης, οι δύο αντιπρόσωποι είχαν να αντιμετωπίσουν τις παρασκηνιακές ενέργειες των πρεσβευτών των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Για παράδειγμα, ο Γερμανός πρέσβης είχε προσπαθήσει, σύμφωνα με πληροφορίες, να δωροδοκήσει την ελληνική πρεσβεία και τα ελληνικά προξενεία, ώστε να προπαγανδίσουν υπέρ της μη συμμετοχής των ελλήνων των ΗΠΑ στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το μεγαλύτερο, ωστόσο, πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν ο Καφαντάρης με τον Αραβαντινό ήταν το καθεστώς της ουδετερότητας των ΗΠΑ. Για αυτό το λόγο, η στρατολόγηση εθελοντών έπρεπε να γίνει με μεγάλη προσοχή και διακριτικότητα, ώστε να μην υπάρξει αντίδραση από την αμερικανική κυβέρνηση, η οποία αναγνώριζε, ακόμη, ως νόμιμη κυβέρνηση της Ελλάδας εκείνη των Αθηνών. Οι δύο αντιπρόσωποι δεν δίστασαν, τον Φεβρουάριο του 1917, να προτείνουν στον Βενιζέλο η στρατολόγηση να πραγματοποιηθεί από μυστικούς πράκτορες⁵⁷.

Στις 20 Μαρτίου 1917, η ΗΠΑ αποφάσισαν να λάβουν μέρος στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ⁵⁸. Αυτή ήταν μία ενέργεια που έγινε δεκτή με ικανοποίηση από την κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας. Ωστόσο, ο Καφαντάρης με τον Αραβαντινό εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν δυσκολίες για την υλοποίηση της αποστολής τους⁵⁹. Πιο συγκεκριμένα, η Γερμανία με τον υποβρύχιο πόλεμο που είχε κηρύξει στις αρχές του 1917 εναντίον της Αντάντ⁶⁰, έκανε ιδιαίτερα δύσκολη την αποστολή Ελλήνων εθελοντών από τις ΗΠΑ στο μακεδονικό μέτωπο. Για αυτό το λόγο, οι δύο Έλληνες αντιπρόσωποι πρότειναν στον Βενιζέλο την ενσωμάτωση των Ελλήνων εθελοντών στον αμερικανικό στρατό. Η πρόταση αυτή έγινε αποδεκτή από την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και συνέπεσε με την ψήφιση νόμου από το Κογκρέσο, στα τέλη Απριλίου, που επέτρεπε σε αξιωματούχους των συμμαχικών κρατών να στρατολογούν συμπατριώτες τους σε αμερικανικό έδαφος. Ωστόσο, η

⁵⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 28.

⁵⁶Για τη στάση της εφημερίδας Ατλαντίς κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, βλ. Αλέξανδρος Κιτρορέφ, «Ατλαντίς\Atlantis», στην: *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες* (Επιμ. Α. Δρούλια και Γ. Κουτσοπανάγου), Αθήνα 2008, τ. 1, σ. 314.

⁵⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 29.

⁵⁸A. S. Lindemann, *Ιστορία της Νεότερης Ευρώπης*, Αθήνα 2014, σ. 286.

⁵⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 30.

⁶⁰Ε. Μ. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία-Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 818.

ΗΠΑ αρνήθηκαν την πρόταση της ελληνικής πλευράς διότι θεωρούσαν ότι δεν χρειάζονταν τη συμμετοχή Ελλήνων στο στρατό τους.

Την ίδια περίοδο, τα γεγονότα που συνέβαιναν στο εσωτερικό της Ελλάδας έκαναν αχρείαστη, πλέον, την αποστολή του Καφαντάρη και του Αραβαντινού στις ΗΠΑ⁶¹. Η αποχώρηση του βασιλιά Κωνσταντίνου από την Ελλάδα, στις 2 Ιουνίου 1917, και η άνοδος του δευτερότοκου γιού του, Αλέξανδρου, στο θρόνο ευνόησαν την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα⁶² και την κήρυξη του πολέμου στις Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Η νέα κυβέρνηση του Βενιζέλου, η οποία σχηματίστηκε στις 14 Ιουνίου του 1917, ήταν αποφασισμένη να υλοποιήσει την εξωτερική της πολιτική⁶³.

2.2. Η πρώτη αμφισβήτηση της βασιλευόμενης δημοκρατίας

Ο Βενιζέλος, μετά τον σχηματισμό της κυβέρνησης του, προχώρησε στην επαναλειτουργία της βουλής που είχε διαλύσει ο βασιλιάς Κωνσταντίνος τον Μάιο του 1915⁶⁴. Η πρώτη ενέργεια της βουλής ήταν η σύσταση δύο επιτροπών. Η πρώτη επιτροπή επιφορτίστηκε με την ευθύνη της σύνταξης της απάντησης στον καθιερωμένο λόγο του βασιλιά, ενώ η δεύτερη, αφού θα μελετούσε τα τεκταινόμενα της περιόδου 1915-1917, θα προχωρούσε στη δίωξη των υπευθύνων⁶⁵. Ο Καφαντάρης με τον ερχομό του στην Ελλάδα, το 1917, του ζητήθηκε από τον Βενιζέλο να συμμετάσχει και στις δύο επιτροπές⁶⁶.

Στις 11 Αυγούστου 1917, ο Καφαντάρης, ως εισηγητής της «πλειοψηφίας της επιτροπής επί της απαντήσεως εις τον Βασιλικόν λόγον», υποστήριξε από το βήμα της βουλής, ενώπιον του βασιλιά Αλέξανδρου, ότι ο θεσμός της βασιλείας δεν πρόσφερε τίποτα στη χώρα. Υποστήριξε τα λεγόμενα του αυτά, κάνοντας αναφορά στις ριζοσπαστικές ιδέες της Γ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας και διατυπώνοντας την πρόβλεψη ότι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος θα σηματοδοτούσε το τέλος των ευρωπαϊκών μοναρχιών.

⁶¹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 30.

⁶²Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄(1978), σ.46.

⁶³Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 358-359.

⁶⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 31.

⁶⁵Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος: πρωθυπουργός-στενός συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 2000, σ. 95.

⁶⁶Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 49.

Η ομιλία του ήταν η εξής: «Ο φοβερός κίνδυνος, Κύριοι, παρήλθεν, ευτυχώς. Μπορούμεν να είμεθα πλέον αισιόδοξοι. Αλλ' έχωμεν πρωτίστως το καθήκον να αναζητήσωμεν τας εγγυήσεις εκ των οποίων θα ηδυνάμεθα να είμεθα ήσυχoi ότι η Ελλάς δεν θα διέτρεχε παρομοίους κινδύνους εις το μέλλον. Οι κίνδυνοι τους οποίους διέτρεξεν η Πατρίς ημών δεν προήλθον μόνον εκ του προσώπου του έκπτωτου Βασιλέως, προήλθον επίσης και εκ του θεσμού της Βασιλείας. Ας μη πλανώμεθα, Κύριοι όπου υφίστανται βασιλείς, τα λαϊκά δίκαια κινδυνεύουν. Ουδείς λαός, όσον και αν είναι προηγμένος πολιτικώς, διατηρών τον θεσμόν της Βασιλείας δύναται να είναι βέβαιος περί των ελευθεριών του, δύναται να είναι βέβαιος περί των Εθνικών του συμφερόντων. Είναι φυσική και ευεξήγητος η ροπή των Βασιλέων να συγκεντρώνουν εις χείρας των όσον το δυνατόν μεγαλυτέραν εξουσίαν. Μωροί, λέγει ο Θιέρσος, όσοι εκπλήσσονται δια την ροπήν ταύτην των Βασιλέων και ασθενείς όσοι υποτάσσονται εις αυτήν. [...]. Ούτε αι σκέψεις των ηγεμόνων περί των Εθνικών ζητημάτων είναι ποτέ απηλλαγμένα μιάς δυναστικής υστεροβουλίας. Αν οι Βασιλείς ενδιαφέρονται περί των Εθνικών υποθέσεων, ενδιαφέρονται όμως πρωτίστως δια την εδραίωσιν του Μοναρχικού δόγματος εις τον κόσμον. Όταν, Κύριοι, παύση η κλαγγή των όπλων, ίσως οι Βασιλείς δεν θα είναι άλλο τίποτε ειμή [...]. Προέδροι δημοκρατιών. Εγώ εύχομαι, χάριν της κοινής ευημερίας, να μείνουν όσον το δυνατόν ολιγότεροι [...]. Δεν αγνοώ ότι δεν πρόκειται σήμερα να αποφασίσωμεν περί του πολιτεύματος της Χώρας. Οι διαμορφώσοντες το νέον καθεστώς εξήρτησαν την ισχύν και την διάρκειαν αυτού εκ των αποφάσεων της μελλούσης Εθνοσυνελεύσεως, ήτις δεν θα βραδύνη να συνέλθη. Έν τη αναμονή της Εθνοσυνελεύσεως δικαίωμα και υποχρέωσις ημών είναι να παρασκευάσωμεν την δημόσιαν γνώμην, να δημιουργήσωμεν και ενισχύσωμεν παρ' αυτή τας δημοκρατικάς τάσεις. Και τούτο ακριβώς πράττω εκθέτων τας καθαρώς προσωπικάς μου αντιλήψεις»⁶⁷.

Η πρώτη κοινοβουλευτική ομιλία εναντίον της βασιλευόμενης δημοκρατίας ήταν γεγονός. Ο Βενιζέλος, ωστόσο, πίστευε ότι η συγκυρία δεν ήταν κατάλληλη για την ανακίνηση του πολιτειακού ζητήματος. Για αυτό το λόγο, με ομιλία του στη βουλή υποστήριξε, ότι οι απόψεις του Καφαντάρη δεν αποτελούσαν την επίσημη θέση του Κόμματος Φιλελευθέρων⁶⁸.

⁶⁷ *Αγορεύσεις Ελευθερίου Βενιζέλου, Ρέπουλη, Πολίτου, Καφαντάρη και Ράλλη και Στράτου επί του πολιτικού ζητήματος: συνεδριάσεις 10-13 Αυγούστου 1917*, Αθήνα 1917, σ. 33-34.

⁶⁸ Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 33.

Ο Βενιζέλος, σε καμία φάση του Εθνικού Διχασμού, δεν εναντιώθηκε κατά του θεσμού της βασιλείας. Επίσης και η ηγεσία της Εθνικής Άμυνας, στις 24 Νοεμβρίου 1916, σε διακήρυξη της προς τον ελληνικό λαό, τόνιζε ότι : « ο λαός, πανδήμως συνερχόμενος, θα επιδοκιμάση την έκπτωσιν ταύτην ήτις αφορά προσωπικώς τον τύραννον βασιλέα και όχι την δυναστείαν». Ουσιαστικά, ο Κρητικός πολιτικός ήταν εναντίον του βασιλιά Κωνσταντίνου και όχι εναντίον του θεσμού της βασιλείας. Για αυτό το λόγο, αποδέχτηκε, χωρίς αντιρρήσεις, τον Αλέξανδρο ως νέο βασιλιά⁶⁹.

Ο Καφαντάρης προσέγγιζε το πολιτειακό ζήτημα από διαφορετική σκοπιά. Ο ίδιος πίστευε, πως ο θεσμός της βασιλείας έπρεπε να καταργηθεί⁷⁰. Για εκείνον δεν είχαν σημασία τα πρόσωπα ή οι δυναστείες. Υποστήριζε πως το πρόβλημα ήταν θεσμικό. Ο Ευρυτάνας πολιτικός δυσανεστήθηκε από τη «μέση λύση» που υιοθέτησε ο Βενιζέλος, μετά την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου⁷¹.

Την ίδια περίοδο, ο Καφαντάρης διακρίθηκε για την προσφορά του ως μέλος της επιτροπής, που ήταν υπεύθυνη για την απόδοση ευθυνών για τα τεκταινόμενα της περιόδου 1915-1917. Ύστερα, ορίστηκε ως μέλος του Ειδικού Δικαστηρίου, στο οποίο οδηγήθηκαν για να δικαστούν σημαντικοί υπουργοί των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων. Ο ίδιος χρησιμοποίησε επικριτικό τόνο προς αυτούς, λέγοντας, ότι προέβησαν σε «εγκληματικές πράξεις» κατά της πατρίδας⁷².

2.3. Υπουργός Γεωργίας

Ο Καφαντάρης, στις 9 Ιανουαρίου 1919, ορίστηκε από τον Βενιζέλο Υπουργός Γεωργίας⁷³. Από την πρώτη στιγμή, πρωταρχικό μέλημα του Ευρυτάνα πολιτικού ήταν η οριστική επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Ήδη, τον Δεκέμβριο του 1914, είχε υποστηρίξει από το βήμα της βουλής την επιτακτική ανάγκη διανομής των μεγάλων κτημάτων, λέγοντας ότι: «η αποκατάστασις των ακτημόνων καλλιεργητών εις μικροιδιοκτήτας και η δημιουργία αυτονόμων μονάδων γεωργικής εκμεταλλεύσεως, επαρκών προς συντήρησιν της γεωργικής οικογενείας»⁷⁴.

⁶⁹Γ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή χ. χ., σ. 88-89.

⁷⁰Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 117-118

⁷¹Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα 2005, σ. 104-105.

⁷²Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 57-58.

⁷³*Εφημ. Εμπρός*, αρ. φ. 7.990, 10.1.1919, σ. 2.

⁷⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 35.

Το αγροτικό ζήτημα συνιστούσε, χωρίς αμφιβολία, ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν όλες οι κυβερνήσεις από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους⁷⁵. Ουσιαστικά, ωστόσο, το σημαντικότερο βήμα μέχρι τότε για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος είχε γίνει με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1911, που έδωσε στο κράτος τη δυνατότητα να απαλλοτριώνει τα μεγάλα κτήματα βάσει της «δημοσίας ωφελείας» και όχι της «δημοσίας ανάγκης», όπως ίσχυε με το Σύνταγμα του 1864. Ο Βενιζέλος, όμως, δεν πραγματοποίησε, άμεσα, την απαλλοτρίωση των εκτάσεων, ενώ κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους το αγροτικό ζήτημα επεκτάθηκε και στα νέα εδάφη που ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος. Οι βάσεις, τελικώς, της αγροτικής μεταρρύθμισης καθορίστηκαν από την προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, τον Μάιο του 1917, με την δημοσίευση πέντε νομοθετικών διαταγμάτων. Η κυβέρνηση Βενιζέλου έθεσε σε ισχύ τα διατάγματα αυτά σε όλη την χώρα με το νόμο 1072 στις 29 Δεκεμβρίου του 1917⁷⁶.

Ο Καφαντάρης, τον Απρίλιο του 1919, ως ο νέος Υπουργός Γεωργίας πραγματοποίησε περιοδεία στη Θεσσαλία, ώστε να αποκτήσει μια πληρέστερη εικόνα της κατάστασης που υπήρχε εκεί⁷⁷. Παράλληλα, όπως διακρίνεται από τη μελέτη των προσωπικών αρχείων του, μελέτησε αρκετά έργα που αφορούσαν το νομικό πλαίσιο που ίσχυε στον τομέα της αγροτικής πολιτικής, τόσο στην Ελλάδα, όσο και το εξωτερικό, αποσκοπώντας να επιλύσει, οριστικώς, το αγροτικό πρόβλημα. Επίσης, πραγματοποιήθηκε, κατόπιν εντολής του, μια πλήρης καταγραφή των αγροτικών εκτάσεων στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία⁷⁸.

Ο Ευρυτάνας πολιτικός σε συνέντευξη του στην εφημερίδα Ακρόπολις, στις 7 Ιουνίου του 1919, είπε: «Εις την Θεσσαλίαν με τα 20 συνεργεία τα οποία διετέθησαν από του τέλους Απριλίου και πέντε τα οποία ήδη προσετέθησαν η καταμέτρησης των γαιών βαίνει με ταχύτητα πολύ ανωτέραν της προβλεφθείσης εις τας γενομένας προ τίνος ανακοινώσεις μου εις τον τύπον. Εις την Μακεδονίαν να αποστέλλονται εντός ολίγων ημερών τα πρώτα στρατιωτικά συνεργεία άτινα θα

⁷⁵Για το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 80-145.

⁷⁶Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα: Θεσσαλία 1881-1923*, Αθήνα 2004, σ. 183-189.

⁷⁷Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Θέσεις και συμβολή του Γ. Καφαντάρη στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 213.

⁷⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 36.

πολλαπλασιάζονται έφ' όσον αι στρατιωτικάί ανάγκαι θα επιτρέπουν την προΐόντος του χρόνου ευρύτεραν απόσπασιν αξιωματικών διά τας τοπογραφήσεις».

Υπό αυτές τις περιστάσεις, ήταν σε θέση να ανακοινώσει στην ίδια συνέντευξη τις βασικές αρχές της αγροτικής πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου. Πιο συγκεκριμένα, είπε:« Από τα τρία κεφαλαιώδη σημεία περί τα οποία στρέφεται η Γεωργική μέριμνα του Κράτους, δηλαδή την μορφήν της ιδιοκτησίας, την γεωργικήν εκπαίδευσιν και την αγροτικήν πίστην όσον αφορά το πρώτον, τουτέστιν την διαμόρφωσιν της ιδιοκτησίας, η Κυβέρνησις διετύπωσε κατά σαφή απολύτως τρόπον την πολιτικήν της [...]. Βεβαίως θα βελτιώσει την καλιέργειαν και θα αυξήσει την παραγωγήν σημαντικώς η νέα διαμόρφωσις της αγροτικής ιδιοκτησίας. Αλλά αυτά είνε μόνον αρχή. Δια να προσεγγίσωμεν εις το ανώτερω δυνατόν όριον της αποδόσεως της γης χρειάζεται μακρά, μεθοδική και επίμονος εργασία εκ μέρους της Πολιτείας. Εργασία τείνουσα κυρίως εις ενίσχυσιν της γεωργικής εκπαιδεύσεως και της αγροτικής πίστεως»⁷⁹.

Οι πυλώνες της αγροτικής πολιτικής του Καφαντάρη ήταν η μορφή της ιδιοκτησίας, η γεωργική εκπαίδευση και η αγροτική πίστη. Η πολιτική αυτή ήταν αρκετά ριζοσπαστική και αποσκοπούσε στην ανασύσταση της κοινωνικής δομής της Ελλάδας με τη δημιουργία μιας ισχυρής αγροτικής τάξης που θα βοηθούσε στην αύξηση του εθνικού εισοδήματος, αλλά και στην προάσπιση των ελευθεριών των αγροτών⁸⁰.

Ο ίδιος, τον Νοέμβριο του 1919, γνωστοποίησε στη βουλή την ολοκληρωμένη αγροτική του μεταρρύθμιση. Ειδικότερα, ο νόμος 2052 αποτέλεσε το σημαντικότερο σημείο της μεταρρύθμισης του. Ο συγκεκριμένος νόμος καταργούσε τον 1072 και όρισε την αποκέντρωση της διαδικασίας απαλλοτριώσεως, τη δημιουργία κανόνων για τον καθορισμό της καταβλητέας αποζημίωσης στους ιδιοκτήτες και τη διάκριση μεταξύ επαγγελματιών και αγροτικών οικογενειών⁸¹.

Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος 2052 στόχευε να κάνει πιο γρήγορη και απλή τη διαδικασία της απαλλοτριώσεως των μεγάλων εκτάσεων. Επίσης, προέβλεπε τη δημιουργία επιτροπής στην έδρα κάθε πρωτοδικείου, η οποία θα ρύθμιζε κάθε ζήτημα σχετικό με τις απαλλοτριώσεις. Παράλληλα, με τον νέο νόμο γινόταν η διάκριση ανάμεσα στις αγροτικές οικογένειες, στις οποίες δόθηκαν όλη η αγροτική έκταση, και

⁷⁹Εφημ. Ακρόπολις, Συνέντευξη του Γεωργίου Καφαντάρη στον Δ. Ζωγράφο, αρ. φ. 113.803, 7.6.1919, σ. 1.

⁸⁰Μ. Κούμας, ό. π., σ. 38.

⁸¹Μ. Κούμας, ό. π., σ. 39.

στους επαγγελματίες, στους οποίους παραχωρήθηκε μειωμένος κλήρος. Ακόμα, ο νόμος όρισε ένα πιο απλό τρόπο για τον υπολογισμό των αποζημιώσεων που θα δίνονταν στους μέχρι τότε ιδιοκτήτες των γαιών. Οι γαιοκτήμονες επιθυμούσαν να τους δοθούν αποζημιώσεις με βάση τη μεταπολεμική αξία των εκτάσεων τους, κάτι το οποίο δεν το θεωρούσαν δίκαιο οι μικροκαλλιεργητές διότι η μεταπολεμική αξία ήταν σαφώς υπερτιμημένη. Ο Καφαντάρης με το νόμο αυτό έδωσε τέλος στο πρόβλημα αυτό, παίρνοντας το μέρος των αγροτών έναντι των ιδιοκτητών⁸².

Σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο για το ζήτημα των αποζημιώσεων τόνιζε ότι: «Και οι μεν και οι δε ζητούν να προσδιορίση η διοίκησης δικαίαν τιμήν προς αποφυγήν δικαστικών αγώνων. Αλλ' οι μεν αγρόται δικαίαν τιμήν θεωρούν από δέκα-πέντε έως είκοσι πέντε δραχμάς κατά στρέμμα οι δε γαιοκτήμονες από εκατόν μέχρις εξακοσίων δραχμών. Προφανώς είναι αδύνατος η εξεύρεσις μέσου όρου ικανοποιούντος αμφοτέρας τας μερίδας και κατ' ανάγκην η οριστική λύσις θα δοθή δια των δικαστηρίων [...]. Ως προς το ζήτημα του προσδιορισμού του τιμήματος επί τη βάσει της παρούσης η της προπολεμικής αξίας των κτημάτων. Αι αξιώσεις των ιδιοκτητών επί του σημείου τούτου έχουν τριπλήν όψιν. Κατά πρώτον λόγον θέλουν να ληφθή ως βάσις εκτιμήσεως απολύτως η παρούσα των κτημάτων απόδοσις. Την άποψιν όμως ταύτην ασθενώς υποστηρίζουν [...]. Επιμένουν περισσότερον εις την δευτέραν άποψιν να ληφθή δηλαδή υπ' όψιν η σημερινή ανατίμησις, καθ' όσον δεν είναι παροδική, καίπερ προελθούσα δια της συνδρομής των πολεμικών περιστάσεων. Φρονώ ότι δεν πρέπει επ' ουδενί λόγω να δεχθώμεν τιμάς οφειλομένας εν όλω ή εν μέρει εις γεγονός όλως εξαιρετικόν, ως ο πόλεμος [...]. Η Τρίτη άποψις αφορά την φυσιολογικήν αύξησιν ήτις θα επήρχετο και άνευ του πολέμου. Η αξιώσις των αυτή φαίνεται ευλογοφανής καίτοι δεν είναι ακαταμάχητος...»⁸³.

Ο Καφαντάρης ήταν ένας από τους σημαντικότερους Υπουργούς Γεωργίας της ελληνικής Ιστορίας. Εκτός από την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, ευνόησε την οργάνωση των αγροτών σε συνεταιρισμούς, την ανάπτυξη της αγροτικής πίστης και τη βελτίωση της αγροτικής εκπαίδευσης.

⁸²Κ. Αρώνη-Γσίχλη, «Θέσεις και συμβολή του Γ. Καφαντάρη στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 215-216.

⁸³ΓΑΚ, *Γεώργιος Καφαντάρης προς Ελευθέριο Βενιζέλο (1919)*, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, φακ. 515.

⁸³ΓΑΚ, *Γεώργιος Καφαντάρης προς Ελευθέριο Βενιζέλο (1919)*, Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού, φακ. 515.

Το σημαντικό έργο του Ευρυτάνα πολιτικού στο Υπουργείο Γεωργίας γίνεται αντιληπτό από την εφημερίδα Ακρόπολις, που στις 29 Σεπτεμβρίου του 1920 έγραφε: «Μετά τον κ. Μιχαλακόπουλον ο κ. Καφαντάρης. Μία πολυσήμαντος επίσης πολιτική φυσιογνωμία. Δημιουργικός, με μιαν κολοσσιαίαν δύναμις αντιλήψεως, με σπαράσσουσαν επιχειρηματολογίαν, ακαταγώνιστος εις τας ιδέας του, βαθύς εις τας σκέψεις του, ορμητικός εις τας αποφάσεις του [...]. Αποβαίνει ο δυνατός συζητητής, ο επιστημονικώτατα και βαθύτατα ανατέμων τα μεγάλα πολιτικά και οικονομικά ζητήματα. Αποβαίνει ο ριζοσπαστικώτατος Υπουργός της Γεωργίας [...]. Αποβαίνει ο φωτεινότατος ηγέτης μιας θαρραλέας γεωργικής ζωής εις την οποίαν υπερέχει η προσπάθεια προς εξάπλωσιν της Γεωργικής εκπαιδεύσεως, προς διάδοσιν του πνεύματος του Συνεταιρισμού, προς όσον το δυνατόν τελειότερον εποικισμόν των προσφύγων, προς πληρεστέραν διαχείρισιν των κτημάτων των Νέων Χωρών και των μεσεγγυηθέντων της Παλαιάς Ελλάδος προς άμεσον γεωργικήν αποκατάστασιν των υπό των Βουλγάρων δεινοπαθησάντων κατοίκων της Ανατολικής Μακεδονίας. Μιάς γεωργικής ζωής ιδιούτου διά την χώραν μας την οποίαν ενδυναμώνει και ενισχύει η θερμή πνοή μεγαλοπράγμονος πολιτικού...»⁸⁴.

Ο Καφαντάρης δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει το έργο του ως Υπουργός Γεωργίας λόγω της ήττας των Φιλελευθέρων στην εκλογική αναμέτρηση που έλαβε χώρα στις 1 Νοεμβρίου του 1920. Οι μετέπειτα κυβερνήσεις ακύρωσαν πολλές διατάξεις του νόμου 2052 και προσπάθησαν να περάσουν νέο αγροτικό νόμο, κάτι το οποίο δεν πραγματοποιήθηκε, λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η οριστική επίλυση του αγροτικού ζητήματος έγινε, τον Φεβρουάριο του 1923, από την κυβέρνηση του Γονατά, η οποία έθεσε, ξανά, σε ισχύ πολλές διατάξεις από τον νόμο 2052 του Ευρυτάνα πολιτικού⁸⁵.

2.4. Η αντίθεσή του στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920

Ο Βενιζέλος, μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (28 Ιουλίου 1920), αποφάσισε να προκηρύξει εκλογές. Ο ίδιος πίστευε, πως ήταν η κατάλληλη στιγμή για να ζητήσει τη στήριξη του λαού, ώστε να συνεχίσει το ανορθωτικό του έργο. Η αποβίβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη, τον Μάιο του 1919, η

⁸⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 40-41.

⁸⁵Κ. Αρώνη-Τσίγλη, «Θέσεις και συμβολή του Γ. Καφαντάρη στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 216-223.

ένταξη της περιοχής σε ελληνική διοίκηση και η προοπτική ενσωμάτωσης της στο ελληνικό κράτος, ενίσχυαν τη πεποίθηση του Κρητικού πολιτικού πως θα ήταν ο νικητής των εκλογών της 1ης Νοεμβρίου⁸⁶.

Ο Καφαντάρης εξέφρασε την αντίθεση του στη διενέργεια εκλογών τη δεδομένη χρονική περίοδο. Ο Ευρυτάνας πολιτικός είχε διακρίνει τη κούραση του λαού από την εμπλοκή της Ελλάδας σε μακροχρόνιες πολεμικές συρράξεις και την απογοήτευση μεγάλου ποσοστού των πολιτών για την εσωτερική πολιτική της κυβέρνησης Φιλελευθέρων κατά τα έτη 1917-1920 και για αυτό πίστευε, πως το κόμμα του είχε πολλές πιθανότητες να ηττηθεί στις επικείμενες εκλογές. Σε συνάντηση που είχε με τον Βενιζέλο στο Λονδίνο το φθινόπωρο του 1920, του πρότεινε την ακύρωση των εκλογών, υποστηρίζοντας ότι η κυβέρνηση δεν ήταν, ακόμη, έτοιμη να ζητήσει τη ψήφο του λαού διότι δεν είχε ολοκληρώσει το έργο της⁸⁷.

Επίσης, λίγες εβδομάδες πριν από τις εκλογές, προσπάθησε, ξανά, να πείσει τον Βενιζέλο να αλλάξει την απόφαση του, στέλνοντας του επιστολή στην οποία έγραφε ότι: « Η απόφασίς σας να προσδιορισθούν αι εκλογαί τον Νοέμβριον, νομίζω πως εμπεριέχει κινδύνους, όχι δια την δημοκρατικήν παράταξιν, αλλά και δια το Έθνος. Έχω την γνώμην, αν όχι την πεποίθησιν ότι θα οδηγηθώμεν εις οδυνηράς συνεπειάς, μίας αποφάσεως, την οποίαν ευελπιστώ ότι θα αναθεωρήσετε»⁸⁸.

Ο Βενιζέλος, ωστόσο, όπως και η πλειοψηφία των πολιτικών του Κόμματος Φιλελευθέρων, ήταν βέβαιος για την νίκη του στις εκλογές. Ο ίδιος θεωρούσε πως ο Καφαντάρης ήταν απαισιόδοξος χωρίς λόγο.

Ο φόβος, όμως, του Ευρυτάνα πολιτικού επρόκειτο να επαληθευτεί με τον πιο τραγικό τρόπο⁸⁹. Στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1920, το Κόμμα Φιλελευθέρων ηττήθηκε από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση (συνασπισμός αντιβενιζελικών κομμάτων). Αυτή η εξέλιξη σηματοδότησε την αποχώρηση του Βενιζέλου από την πολιτική και τη φυγή του από την Ελλάδα. Η νέα κυβέρνηση του Γούναρη, ύστερα από λίγο καιρό, οργάνωσε δημοψήφισμα με το οποίο ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Ελλάδα⁹⁰.

⁸⁶Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1920-1922*, Αθήνα 1973, τ. 1, σ. 24-26.

⁸⁷Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 71.

⁸⁸Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 121.

⁸⁹Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 72.

⁹⁰Ηλίας Νικολόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: από το θρίαμβο στην ήττα», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 (Επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος)*, Αθήνα 2003, τ. 6, σ. 36-40.

2.5. Η περίοδος αυτοεξορίας του κατά τα έτη 1920-1922

Ο Καφαντάρης, στις εκλογές του 1920, δεν εκλέχτηκε βουλευτής. Και μετά την εκλογική ήττα, η δημόσια ομιλία του κατά του θεσμού της βασιλείας, η συμμετοχή του στην Ανακριτική Επιτροπή, η ανέλιξη του σε ηγετικό στέλεχος της βενιζελικής παράταξης και ο φόβος αντιποίνων για τις διώξεις που είχε υποστεί η φιλοβασιλική παράταξη κατά τα τελευταία τρία έτη, έκαναν την διαμονή του στην Ελλάδα επικίνδυνη, ακόμη και για τη σωματική του ακεραιότητα. Έφυγε από τη χώρα μαζί με τον Βενιζέλο και με άλλους πολιτικούς της βενιζελικής παράταξης με προορισμό την Ευρώπη. Ο Ευρυτάνας πολιτικός και η οικογένεια του εγκαταστάθηκαν πρώτα στη Γαλλία και μετέπειτα στην Ιταλία⁹¹.

Ο Καφαντάρης, κατά τη διαμονή του στην Ευρώπη, παρακολουθούσε με έντονη ανησυχία τις εξελίξεις που διαδραματιζόνταν στην Ελλάδα και στο μικρασιάτικο μέτωπο. Η αδυναμία των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων να εξασφαλίσουν τη διπλωματική, οικονομική και στρατιωτική συνδρομή των Μεγάλων Δυνάμεων, η ανικανότητα της νέας ηγεσίας του στρατού, οι συνεχείς κυβερνητικές κρίσεις και πρωτίστως ο κίνδυνος απώλειας της Μικράς Ασίας προβλημάτιζαν αρκετά τον πολιτικό άνδρα⁹².

Σε επιστολή του προς τον πρώην υπουργό, Αλέξανδρο Διομήδη, στις 23 Ιουνίου του 1921, διακρινόταν η απαισιοδοξία του για την έκβαση της μικρασιατικής εκστρατείας: «αυτήν τουλάχιστον την στιγμήν, δεν διακρίνεται καμμία ακτίς εις τον ορίζοντα», έγραφε.

Επίσης, πίστευε, ότι δύσκολα θα άλλαζε το καθεστώς στην Ελλάδα, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον. Πιο συγκεκριμένα, έγραφε: «Πως θα ανατραπή σήμερα το καθεστώς το βασιζόμενον επί ενός βασιλέως και έχον υπέρ αυτού τον λαόν; Και αν μεταβληθή ο λαός, τι το όφελος. Πως θα εκδηλωθή η μεταβολή αυτή; Και πως η μεταβολή του δημοσίου φρονήματος θα επιφέρη την ανατροπήν του βασιλέως; Αλλά μην πλανάσαι, φίλε μου, φανταζόμενος ότι ο εθνικός όλεθρος θα μετατρέψη το λαϊκόν ρεύμα [...]. Θα διατρέξωμεν μίαν μακράν καμπύλην. Θα επικρατήσωμεν εν τέλει. Ευτυχείς όσοι θα ζήσουν δια να παραστούν εις την τελικήν νίκην. Αλλά προς το παρόν ας οπλισθώμεν με υπομονήν και επειδή πρέπει να έχωμεν και μίαν ελπίδα, η ελπίς αυτή δεν δύναται να στηριχθή, ειμή επί απρόοπτων γεγονότων. Εν τοιούτον απρόοπτον γεγονός θα είνε η εκουσία απομάκρυνσις του

⁹¹Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 73.

⁹²Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 44.

Κωνσταντίνου. Διά ποιόν λόγον; Από πρόνοιαν, από πρόβλεψιν διά το μέλλον, από μέριμναν διά την δυναστείαν η οποία τελικώς βέβαια θα διακινδυνεύση. Τόση περίσκεψις όμως από τον στρατηλάτην βεβαίως είναι απρόοπτος. Διότι η ισχύς του η σημερινή και η αμείωτος δημοτικότης του τον τυφλώνουν. Θα ετύφλωναν και άλλους με πολύ μεγαλύτεραν οξυδέρκειαν και με πολύ ολιγωτέραν δύναμιν. Διότι και η δύναμις του κι η δημοτικότης του αυτήν την στιγμήν ευρίσκονται εις τον κολοφώνα των. Εργάζονται υπέρ αυτής οι φίλοι του με αδιάπτωτον φανατισμόν και οι εχθροί του με την ατελείωτον σειράν των σφαλμάτων των»⁹³.

Σε άλλο σημείο της επιστολής του προς τον Διομήδη, ο Ευρυτάνας πολιτικός τονίζει την απογοήτευση του για τις στρατηγικές επιλογές του κόμματος του μετά την ήττα στην εκλογική αναμέτρηση του 1920. Έγραφε ότι: «Μετά την οικτράν εκλογικήν αποτυχίαν μία πολιτική ήτον ενδεδειγμένη. Απήτει γαλήνην και δύναμιν ψυχής την οποίαν δεν είχομεν, ούτε και ακόμη την απεκτήσαμεν. Η πολιτική της πλήρους, της απολύτου, της νεκρικής σιγής. Αυτή η σιγή θα ήτο περισσότερο επιβλητική και περισσότερο υποβλητική από τον κουρελιάρικον αγώνα, τον οποίον δήθεν σήμερον διεξάγομεν. Αγών, όπως αυτός τον οποίον ημείς οφείλομεν να διεξαγάγωμεν, εν έχει όπλον, την επίθεσιν. Και ημείς, εξακολουθούμεν να είμεθα απολογούμενοι, όταν ευρισκόμεθα εις την αρχήν. Και σου έλεγαν οι δογματισταί οι εφαρμόζοντες τα αγνάρια μίας συνήθους κοινοβουλευτικής πάλης εις ένα εμφύλιο πόλεμον, σου έλεγαν είνε φυσικικόν αυτό, είμεθα κυβέρνησις, είνε αντιπολίτευσις. Εγίναμεν αντιπολίτευσις και είμεθα περισσότερο απολογούμενοι σήμερον παρά ποτέ. Ευλόγως δε σήμερον κατά την γνώμην μου. Διότι δεν έχομεν τα μέσα να το κάμωμεν επίθεσιν. Οι άλλοι δεν μας αφήνουν να το κάμωμεν. Γι' αυτό έπρεπε να σιγήσωμεν, να καταργήσωμεν τας εφημερίδας μας, πράγματα τα οποία δεν χρησιμεύουν εις τίποτα άλλο ειμή εις το να διατηρούν αμείωτον την επιθετικότητα των άλλων και να υποδαυλίζουν και να ενισχύουν το τυφλόν καθ'ημίν λαϊκόν μίσος. Αλλά δεν το επράξαμεν, ούτε θα το πράξωμεν. Να προδώσωμεν, καλέ, τον αγώνα; Διότι προδοσία του αγώνος φαίνεται ότι θεωρείται το να παύσωμεν παρέχοντες το οικτρών θέαμα των ανθρώπων των απολογουμένων ενώπιον μίας σπείρας

⁹³Δ. Πόρτολος, «Γράμματα από την εξορία: σκέψεις και ενέργειες του Βενιζέλου και των συνεργατών του μετά την εκλογική ήττα», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (Επιμ. Θ. Βερέμης και Ο. Δημητρακόπουλος), Αθήνα 1980, σ. 687-688.

εγκληματιών, έως ότου επιστή η κατάλληλος στιγμή, η οποία και θα ήρχετο μία ώρα αργότερα, αν ήρεμως και αθορύβως επιδιώκαμε την λαϊκήν αφύπνησιν»⁹⁴.

Στη συνέχεια, η αρνητική τροπή που άρχισε να λαμβάνει η μικρασιατική εκστρατεία, σε συνδυασμό με την αδυναμία της βενιζελικής παράταξης να αποτελέσει μια ισχυρή αντιπολίτευση, οδήγησαν τον Ευρυτάνα πολιτικό στο να προχωρήσει στην ανάληψη δράσης για το καλό της χώρας. Το καλοκαίρι του 1922 ήρθε σε επαφή με τον πρώην υπουργό Σπυρίδωνα Σίμο στη Βιέννη, με σκοπό να συζητήσουν για τις εξελίξεις που διαδραματιζόνταν στο πολιτικό σκηνικό της Ελλάδας. Οι δύο πολιτικοί, βλέποντας την υφιστάμενη κατάσταση, κατέληξαν, ότι η βενιζελική παράταξη έπρεπε να οργανωθεί άμεσα, προκειμένου να ανατρέψει το καθεστώς που επικρατούσε στην χώρα. Επίσης, συμφώνησαν να στείλουν από κοινού μια επιστολή στον Βενιζέλο, με την οποία θα έκαναν γνωστές τις απόψεις τους «σχετικώς με την παρατεινομένη εν Ελλάδι κρίσιμον κατάστασιν και τα μέσα διά των οποίων [...] δύναται να επέλθη ταχύτερον και ομαλότερον ή τόσον επείγουσα, κυρίως χάριν των εθνικών ζητημάτων εσωτερικής εκκαθάρισης».

Σε αυτή την επιστολή, ο Καφαντάρης και ο Σίμος τόνιζαν ότι η κατάλυση του καθεστώτος θα μπορούσε να γίνει με τρεις τρόπους. Πρώτον, μέσω διεξαγωγής νέων εκλογών, δεύτερον μέσω στρατιωτικής παρέμβασης και τρίτον μέσω εκδήλωσης κινήματος που θα γινόταν από μια ισχυρή βενιζελική οργάνωση⁹⁵.

Οι δύο πολιτικοί άνδρες θεωρούσαν, ότι ο Βενιζέλος ήταν ο μοναδικός που θα μπορούσε να ηγηθεί ενός κινήματος λόγω της επιρροής του σε μεγάλη μερίδα του ελληνικού λαού. Ακόμα, ήταν ο μόνος που είχε τη δυνατότητα να εξασφαλίσει τους οικονομικούς πόρους που ήταν αναγκαίοι για την προετοιμασία ενός τέτοιου εγχειρήματος.

Ο Καφαντάρης και ο Σίμος, στις 6 Αυγούστου του 1922, έλαβαν επιστολή από τον Κρητικό πολιτικό, στην οποία γνωστοποιούσε την άρνηση του να συμμετάσχει σε μια τέτοια κίνηση. Ωστόσο, η αποδοχή ή όχι των προτάσεων των δύο πολιτικών από τον Βενιζέλο δεν είχε πλέον καμία σημασία. Τον Σεπτέμβριο του 1922, πραγματοποιήθηκε η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, που σηματοδότησε την παραίτηση του Κωνσταντίνου από τον θρόνο και τη πτώση της

⁹⁴Δ. Πόρτολος, *ό. π.*, σ. 688-689.

⁹⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 47-48.

φιλοβασιλικής κυβέρνησης. Ο Καφαντάρης μπορούσε, πλέον, να επιστρέψει στην Ελλάδα⁹⁶.

2.6. Η επιστροφή του στην Ελλάδα και η πορεία προς τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923

Ο Καφαντάρης, αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, επέστρεψε στην Ελλάδα και έγινε μέλος της διοικούσας και εκτελεστικής επιτροπής του Κόμματος Φιλελευθέρων μαζί με τον Π. Δαγκλή και τον Θ. Σοφούλη.

Στο μεταξύ, η χώρα είχε περιέλθει σε μια περίοδο ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων. Η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και η επικράτηση του κινήματος του Νικόλαου Πλαστήρα, του Στυλιανού Γονατά και του Δημήτριου Φωκά οδήγησαν στην παραίτηση του Κωνσταντίνου και την άνοδο του γιού του, Γεωργίου Β΄, στον θρόνο της Ελλάδας. Οι βασικές προτεραιότητες της επαναστατικής ηγεσίας ήταν η σύναψη ειρήνης με την Τουρκία και η αποκατάσταση των χιλιάδων προσφύγων που ήρθαν από την Μικρά Ασία. Τους επόμενους μήνες, η εκτέλεση των Έξι (Νοέμβριος 1922), ο θάνατος του Κωνσταντίνου (Δεκέμβριος 1922), η καταστολή του αντεπαναστατικού κινήματος του Παναγιώτη Γαργαλίδη και του Γεωργίου Λεοναρδόπουλου (Οκτώβριος 1923), αποτέλεσαν την απαρχή μιας μακράς περιόδου πολιτικών ανακατατάξεων στον βενιζελικό και στον αντιβενιζελικό χώρο. Παράλληλα, η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, στις 24 Ιουλίου του 1923, και η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών σήμαναν το τερματισμό της Μεγάλης Ιδέας⁹⁷.

Την μεταβατική αυτή περίοδο, ο Καφαντάρης μαζί με τα άλλα μέλη της επιτροπής ασχολήθηκε, πρωτίστως, με την αναδιοργάνωση του Κόμματος Φιλελευθέρων. Παράλληλα, κατά τρόπο ειρωνικό, η αποδυνάμωση της αντιβενιζελικής παράταξης με την εκτέλεση των έξι (εκτελέστηκαν επιφανείς στελέχη της), ευνόησε τις φυγόκεντρες τάσεις μέσα στη βενιζελική παράταξη. Ήδη, η σύσταση της Δημοκρατικής Ένωσης από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου είχε προκαλέσει σοβαρούς τριγμούς στο εσωτερικό του Κόμματος Φιλελευθέρων⁹⁸.

Η σημαντικότερη διαφωνία, εκείνη την περίοδο, στο πολιτικό σκηνικό της χώρας αποτελούσε το πολιτειακό ζήτημα. Η πλειονότητα των στελεχών του

⁹⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 50-51.

⁹⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 51-52.

⁹⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 52.

Κόμματος Φιλελευθέρων δεν επιθυμούσε την άμεση ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας. Αντίθετα, η Δημοκρατική Ένωση και οι περισσότεροι στρατιωτικοί (εκείνοι που στήριζαν το κίνημα του Πλαστήρα και Γονατά) επιζητούσαν την άμεση επιβολή του καθεστώτος της αβασίλευτης δημοκρατίας⁹⁹.

Η θέση του Καφαντάρη για την υπόθεση του πολιτειακού ζητήματος ήταν ξεκάθαρη. Ο ίδιος, ο πρώτος πολιτικός του αστικού χώρου που ομίλησε υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, εξακολουθούσε να πιστεύει ότι ο θεσμός της βασιλείας έπρεπε να καταργηθεί. Επιθυμούσε, ωστόσο, η εδραίωση της αβασίλευτης δημοκρατίας να πραγματοποιηθεί με τη θέληση του ελληνικού λαού και όχι με τη δύναμη των όπλων. Για αυτό το λόγο υποστήριζε την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος¹⁰⁰.

Το πολιτειακό ζήτημα, πάντως, δεν επρόκειτο να διευθετηθεί πριν την πραγματοποίηση εκλογών στη χώρα. Η διενέργεια εκλογών για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης συνιστούσε μια από τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει η επαναστατική επιτροπή μετά την κατάληψη της εξουσίας. Η επανάσταση, στις 18 Οκτωβρίου του 1923, προκήρυξε εκλογές για τις 2 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου. Τελικά, οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν με δύο εβδομάδες καθυστέρηση, στις 16 Δεκεμβρίου, λόγω της εκδήλωσης του αντεπαναστατικού κινήματος των Γαργαλίδη και Λεοναρδόπουλου.

Ο Καφαντάρης, αντίθετα με το 1920, έδειχνε αισιόδοξος για την νίκη της βενιζελικής παράταξης. Ο ίδιος θεωρούσε μονόδρομο την επικράτηση του κόμματος του διότι η αντιβενιζελική παράταξη δεν ήταν ικανή να βγάλει τη χώρα από την ρευστή κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει την τελευταία τριετία. Παρ' όλα αυτά, ανησυχούσε, ότι μετά την Συνθήκη της Λωζάννης, η βενιζελική παράταξη κινδύνευε να χάσει την υποστήριξη που απολάμβανε στο προσφυγικό κόσμο, πράγμα το οποίο θα μπορούσε να επηρεάσει το αποτέλεσμα των εκλογών. Για αυτό το λόγο, ζητούσε επανειλημμένα, από την άνοιξη του 1923, την επιτάχυνση των εκλογών, πριν να ολοκληρωθεί η ελληνοτουρκική συμφωνία στη Λωζάννη¹⁰¹.

Η ανησυχία του Καφαντάρη για ήττα ολοένα και περισσότερο μεγάλωνε, όσο η επανάσταση καθυστερούσε να προκηρύξει εκλογές. Στις 20 Ιουνίου του 1923, έγραφε στον Βενιζέλο ότι: « Η ειρηνική διευθέτησης του εθνικού ζητήματος

⁹⁹M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 57-58.

¹⁰⁰M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 62.

¹⁰¹M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 64-65.

επροξένησε γενικώς αρίστην εντύπωσιν και εις το στράτευμα και εις τον λαόν. Εξαιρέσιν απετέλεσαν αφ' ενός μεν μία, λίαν ευάριθμος μερίς αξιωματικών, αφ' ετέρου δε ο προσφυγικός κόσμος. Αι μεμψιμοιρίαί των πρώτων είναι καθ' ολοκληρίαν ανάξια προσοχής και έτυχον καθολικής αποδοκιμασίας. Δεν είναι όμως εξ' ίσου αδιάφορος και η δυσαρέσκεια των προσφύγων. Διότι αι προβλέψεις μας περι της εκλογικής νίκης εβασίζοντο κυρίως επί της προσφυγικής δυνάμεως, διατηρουμένης συμπαγούς εν συνδιασμό προς την στενήν περιφέρειαν. Δυστυχώς κατά πληροφορίας, τας οποίας έχομεν, ήρχισεν ήδη να παρατηρήται χαλάρωσις του πολιτικού φρονήματος των προσφύγων, η οποία φόβος υπάρχει ότι προϊόντος του χρόνου θα ενταθή περισσότερο. Η εκ των προσφύγων ζημία είναι δυνατόν να συμψηφισθή από το κέρδος, το οποίον μας προσδίδει η παραχθείσα ευμενής εντύπωσις εκ της ειρήνης, αν κατορθωθή ιδίως να γίνη κατάλληλος εκμετάλλευσις εις τον στρατόν, και προ πάντος εις τας κλάσεις αι οποιαί πρόκειται να επιστρατευθούν και αι εκλογαί να γίνουν ταχέως [...]. Οφείλω να σημειώσω ότι αν αι εκλογαί δεν γίνουν εγκαίρως, αν δηλαδή δεν προκηρυχθούν άμα τη υπογραφή της ειρήνης, θα παύσουν βραδύτερον να αποτελούν λύσιν. Διότι και αν γίνουν θα τας χάσωμεν. Απώλεια δε των εκλογών, ως είναι ήδη συντεθειμένη η αντίθετος μερίς, με συνείδησιν δηλαδή καθαρώς συμμοριακήν, σημαίνει εσωτερικήν αποσύνθεσιν πολύ χειροτέραν της επελθούσης εκ της πρώτης Νοεμβρίου. Θα χάσωμεν δε τας εκλογάς διότι διά της παρόδου του χρόνου θα εξατμισθή η αγαθή εντύπωσις εκ της ειρήνης, της οφειλομένης κατά πάγκοινον αναγνώρισιν εις την προσωπικήν σας επιβολήν και θα αποξενωθώμεν κατά το πλείστον της προσφυγικής δυνάμεως»¹⁰².

Οι φόβοι, ωστόσο, του Καφαντάρη δεν πραγματοποιήθηκαν. Στις εκλογές που διενεργήθηκαν στις 16 Δεκεμβρίου του 1923, η βενιζελική παράταξη σημείωσε εντυπωσιακή νίκη, αφού συγκέντρωσε 250 από τις 397 συνολικά έδρες έναντι μόλις που έλαβαν αθροιστικά τα υπόλοιπα κόμματα. Η συντριπτική αυτή νίκη, οφειλόταν, επίσης, και στην απόφαση των αντιβενιζελικών κομμάτων να απέχουν από τις συγκεκριμένες εκλογές¹⁰³.

¹⁰²Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 1977, σ. 335-338.

¹⁰³Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. Α', σ. 195-196.

Γ' Κεφάλαιο

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Γεώργιο Καφαντάρη και η καθοριστική πολιτική συμβολή του κατά τα έτη 1924-1928

3.1. Κυβέρνηση Γεωργίου Καφαντάρη: 6 Φεβρουαρίου-12 Μαρτίου

Ο νέος πρωθυπουργός της χώρας, μετά από τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου, ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Ήταν ο μόνος που απολάμβανε της εμπιστοσύνης της Επανάστασης, της πλειονότητας των στρατιωτικών και των βουλευτών του Κόμματος Φιλελευθέρων.

Η νέα κυβέρνηση, η οποία ορκίστηκε στις 11 Ιανουαρίου του 1924, είχε ως πρωταρχικό της μέλημα την διευθέτηση του πολιτειακού ζητήματος μέσω διεξαγωγής δημοψηφίσματος και όχι μέσω απόφασης της Εθνοσυνέλευσης, όπως επεδίωκαν η Δημοκρατική Ένωση και τα αντιμοναρχικά στοιχεία των Φιλελευθέρων.

Η θητεία, ωστόσο, της νέας κυβέρνησης, επρόκειτο να είναι αρκετά σύντομη. Η αδυναμία του Κρητικού πολιτικού να επιβληθεί στο σύνολο της παράταξης του, η σφοδρή κριτική που του ασκούσε ο Παπαναστασίου, καθώς και οι προσωπικές επιθέσεις εναντίον του, τον οδήγησαν να παραιτηθεί από το αξίωμα του πρωθυπουργού στις 6 Φεβρουαρίου του 1924¹⁰⁴.

Το ζήτημα που πρόεκυπτε, πλέον, ήταν ποιος θα γινόταν νέος πρωθυπουργός της χώρας. Ανάμεσα στα επιφανείς στελέχη της βενιζελικής παράταξης, τρεις ήταν οι επικρατέστεροι υποψήφιοι. Ο υπουργός Εξωτερικών, Γ. Ρούσος, ο υπουργός Οικονομικών, Α. Μιχαλακόπουλος και ο υπουργός Δικαιοσύνης, Γ. Καφαντάρης. Ο Ρούσος υποστήριζε την άμεση ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας μέσω της Εθνοσυνέλευσης, πράγμα το οποίο έβρισκε αρνητικό τον Βενιζέλο¹⁰⁵. Ο Μιχαλακόπουλος, από την μεριά του, δεν επιθυμούσε να αναλάβει την πρωθυπουργία, αν ο ίδιος δεν εξασφάλιζε την πλειοψηφία στις εκλογές. Πίστευε, ότι η χώρα, έπρεπε να οδηγηθεί σε εκλογές, ώστε να προκύψει μια νέα κυβέρνηση¹⁰⁶. Ο μοναδικός που δέχτηκε να σχηματίσει κυβέρνηση ήταν ο Γεώργιος Καφαντάρης, οποίος είχε την ίδια άποψη με τον Βενιζέλο για την διαδικασία της διευθέτησης του πολιτειακού ζητήματος.

¹⁰⁴Θ. Βερέμης, «Η εφήμερη πρωθυπουργία», στο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Εποχή του* (Επιμ. Θ. Βερέμης, Η. Νικολακόπουλος), Αθήνα 2011, τ. Β', σ. 111-120.

¹⁰⁵Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1922-1924*, Αθήνα 1973, τ. 2, σ. 426.

¹⁰⁶Δ. Γατόπουλος, *ό. π.*, σ. 173.

Η νέα κυβέρνηση ορκίστηκε στις 6 Φεβρουαρίου του 1924 και απαρτιζόταν από τα παρακάτω μέλη: υπουργός Εξωτερικών Γ. Καφαντάρης, Εθνικής Οικονομίας και προσωρινώς Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Κ. Σπυρίδης, Εσωτερικών Θ. Σοφούλης, Οικονομικών Εμμ. Τσουδερός, Γεωργίας και προσωρινώς Δικαιοσύνης Αλ. Μυλωνάς, Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως Α. Δοξιάδης. Στρατιωτικών Κ. Γόντικας, Ναυτικών και προσωρινώς Συγκοινωνίας Ι. Κανναβός¹⁰⁷.

Ο Καφαντάρης, στις 11 Φεβρουαρίου, τόνισε κατά τις προγραμματικές του δηλώσεις ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης ότι: « η εκ της Αρχής αποχώρησις του ηγέτου των Φιλελευθέρων[...] δεν πρόκειται [...] να θίξη το παράπαν την διαγεγραμμένην ήδη πορείαν της». Οι δηλώσεις αυτές υποδεικνύουν την θέληση του να συνεχίσει το έργο του προκατόχου του.

Την ίδια μέρα, ο Ευρυτάνας πολιτικός κατέθεσε στο κοινοβούλιο σχέδιο ψηφίσματος για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος: «...δι' ου ελευθέρως θέλει αποφανθή ο Λαός περί της εκπτώσεως ή διατηρήσεως της Δυναστείας του Γεωργίου ως και περί της μορφής του αρμόζοντος εις αυτόν πολιτεύματος [...]. Διά Β. Διατάγματος θέλει ορισθή ο χρόνος, αι κριθησόμεναι αναγκαίαι εγγυήσεις περί της αμερολήπτου διεξαγωγής δημοψηφίσματος και πάσα άλλη λεπτομέρεια σχετική προς την εκτέλεσιν του παρόντος ψηφίσματος»¹⁰⁸.

Ο Καφαντάρης, στις 25 Φεβρουαρίου, με την ολοκλήρωση της συζήτησης των προγραμματικών δηλώσεων, ζήτησε από τους πληρεξούσιους να στηρίξουν την κυβερνητική πολιτική, ώστε, όπως τόνισε χαρακτηριστικά, «το οικοδόμημα της Δημοκρατίας» να μη στηριχθεί σε σαθρές βάσεις. Αλλιώς, ανέφερε, ότι υπήρχε κίνδυνος «μίαν ημέραν αργά η γρήγορα, περισσότερο γρήγορα παρά αργά, μια πνοή εναντίου ανέμου να το καταρρίψη εις σώρον ερειπίων». Ουσιαστικά, ο Ευρυτάνας πολιτικός πίστευε, ότι αν η Εθνοσυνέλευση, με απόφαση της προεξοφλούσε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, θα το καθιστούσε αμφισβητήσιμο. Έτσι, το καθεστώς που θα πρόεκυπτε θα ήταν ευάλωτο έναντι των οπαδών του θεσμού της βασιλείας.

Η Εθνοσυνέλευση, στις 26 Φεβρουαρίου, έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην νέα κυβέρνηση με 233 ψήφους υπέρ έναντι 106 κατά. Κατά της κυβέρνησης ψήφισαν η Δημοκρατική Ένωση, η λεγόμενη Επαναστατική Ομάδα του Γονατά, καθώς και κάποιοι Φιλελεύθεροι με επικεφαλής τον Γ. Ρούσο. Από την άλλη μεριά, ο Βενιζέλος

¹⁰⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 71-72.

¹⁰⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 73.

και ο Μιχαλακόπουλος στήριξαν την κυβέρνηση. Ο επικεφαλής της Δημοκρατικής Ένωσης, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, την επόμενη μέρα, ανήγγειλε, ότι το κόμμα του δεν θα συμμετέχει, πλέον, στις συνεδριάσεις της Εθνοσυνέλευσης, εφόσον δεν μπόρεσε να πείσει την πλειονότητα των πληρεξουσίων για την ορθότητα της άποψης του για την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος¹⁰⁹.

Ο Καφαντάρης, την ίδια μέρα, κατέθεσε τροποποιημένο ψήφισμα «περί ενεργείας δημοψηφίσματος δια το δυναστικόν και το πολιτειακόν». Το ψήφισμα όριζε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος, με το οποίο ο λαός θα αποφάσιζε «περί της εκπτώσεως ή διατηρήσεως της Δυναστείας του Γεωργίου, ως και περί της μορφής του αρμόζοντος εις αυτόν πολιτεύματος». Το συγκεκριμένο σχέδιο ψηφίσματος έγινε αποδεκτό «δι' εργέσεως» των πληρεξουσίων.

Ωστόσο, στην πραγματικότητα η κυβέρνηση Καφαντάρη δεν είχε τερματίσει, οριστικά, την επίλυση του συγκεκριμένου ζητήματος. Την επόμενη μέρα της αποδοχής του ψηφίσματος για τη διαδικασία διευθέτησης του πολιτειακού ζητήματος, τα μέλη της παράταξης του Παπαναστασίου προχώρησαν σε έντονη αποδοκιμασία των ενεργειών της κυβέρνησης. Η εφημερίδα Δημοκρατία, η οποία αποτελούσε το επίσημο όργανο της Δημοκρατικής Ένωσης, εξαπέλυε συνεχείς επιθέσεις στον πρωθυπουργό και στα κυβερνητικά στελέχη. Επίσης, στις 29 Φεβρουαρίου, τα στελέχη της παράταξης του Παπαναστασίου, ο ναύαρχος Αλ. Χατζηκυριάκος και ο στρατηγός Γ. Κονδύλης σύνταξαν προκήρυξη με την οποία ασκούσαν έντονη κριτική στον Ευρυτάνα πολιτικό¹¹⁰.

Η κατάσταση, όμως, οξύνθηκε περισσότερο με την επέμβαση του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Ειδικότερα, στις 6 Μαρτίου του 1924, οι συνταγματάρχες Θ. Βουτσινάς και Α. Λάγγουρας ζήτησαν, κατόπιν εντολής του Θ. Πάγκαλου και του Γ. Κονδύλη, ακρόαση από τον Καφαντάρη. Ήθελαν να γνωστοποιήσουν στον Ευρυτάνα πολιτικό την επιθυμία του Στρατιωτικού Συνδέσμου να πραγματοποιηθεί η ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας από την Εθνοσυνέλευση. Ο Καφαντάρης, ωστόσο, απάντησε αρνητικά στο αίτημα τους. Παράλληλα, ο διοικητής του Α΄ Σώματος Στρατού, στρατηγός Ζ. Παπαθανασίου, και ο αρχηγός του στόλου, πλοίαρχος Ι. Δεμέστιχας, ανέφεραν στον Βενιζέλο, στον Καφαντάρη και στον Παύλο Κουντουριώτη (εκτελούσε χρέη αντιβασιλέα μετά από την αποχώρηση του βασιλιά Γεωργίου από την Ελλάδα), ότι δεν είχαν την δυνατότητα να διατηρήσουν την

¹⁰⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 74.

¹¹⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 75.

πειθαρχία στο στράτευμα, αν η Εθνοσυνέλευση δεν ψήφιζε υπέρ της ανακήρυξης της αβασίλευτης δημοκρατίας¹¹¹.

Ο Καφαντάρης, ωστόσο, παρέμεινε προσηλωμένος στις θέσεις του. Ο ίδιος είπε για το αίτημα των Βουτσινά και Λάγγουρα ότι: «δεν είναι δυνατόν να αρχίσωμεν πολιτικές συζητήσεις με τους αξιωματικούς»¹¹². Ακόμα, σε ερώτηση που τέθηκε στο κοινοβούλιο για την ενέργεια των δύο στρατιωτικών, εκείνος απάντησε ότι: «Η Κυβέρνησις εξακολουθεί ηρεμώς το έργον της ασχολουμένη με την μελέτην των λεπτομερειών διά την εφαρμογήν του ψηφίσματος της Συνελεύσεως. Ελπίζομεν να φθάσωμεν το ταχύτερον εις συμπεράσματα και να ορίσωμεν τάχιστα χρόνον της ενεργείας του δημοψηφίσματος και όλας τας διατυπώσεις τας σχετικές προς την διεξαγωγήν του. Ουδεμία νέα κατάστασις εδημιουργήθη, αι δε διαδόσεις αι οποίαι κυκλοφορούσιν είτε εις τας στήλας των εφημερίδων είτε εις τας οδούς δεν δύνανται, φρονούμεν, να αποτελέσουν αντικείμενον ιδιαίτερας εκ μέρους της Κυβερνήσεως μερίμνης, ην αντικείμενον συζητήσεως εν τη Συνελεύσει [...]. Πάσα παράτασις της συζητήσεως δεν είνε κατά την γνώμην ημών παρά ενίσχυσης των σπερμολογιών, αι οποίαι, επαναλαμβάνω, στερούνται οιασδήποτε βασιμότητος».

Ο Καφαντάρης, το βράδυ της 7ης Μαρτίου, δήλωσε στο τύπο ότι «ουδόλως σκέπτεται να παραιτηθή». Ωστόσο, την επόμενη μέρα, ο Αθηναϊκός τύπος υποστήριζε, ότι η κυβέρνηση, σύντομα, θα δηλώσει την παραίτηση της. Πράγματι το απόγευμα της ίδιας ημέρας, η κυβέρνηση παραιτήθηκε. Η πίεση που δεχόταν ο Καφαντάρης από τους στρατιωτικούς για το πολιτειακό ζήτημα, τον ώθησε σε αυτή την απόφαση, σύμφωνα με τον τύπο της εποχής¹¹³. Ο Ιωάννης Μεταξάς για το ζήτημα αυτό, έγραψε στο προσωπικό του ημερολόγιο στις 9 Μαρτίου του 1924, ότι: «Οι στρατιωτικοί ανέτρεψαν τον Καφαντάρη»¹¹⁴. Ο Μ. Κύρκος, ο οποίος ήταν βουλευτής του κόμματος Φιλελευθέρων, ωστόσο, έγραψε στα απομνημονεύματα του ότι: «θα ήταν [...] αστείο να δεχθή κανείς ότι ο Καφαντάρης που είνε θαρραλέα ψυχή, όπως οι αγώνες του το αποδεικνύουν, ή ο οιοσδήποτε πολιτικός θα έσπευδε να παραιτηθή, γιατί παρουσιάσθηκαν δύο συνταγματάρχες στο γραφείο του».

Τα αίτια της παραίτησης του Ευρυτάνα πολιτικού δεν πρέπει να σχετίζονται, μονάχα, με την επέμβαση του Στρατιωτικού Συνδέσμου αλλά και με την ξαφνική

¹¹¹Θ. Βερέμης, «Οι στρατιωτικοί και ο Γεώργιος Καφαντάρης (1924-1926)», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988)* «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946», Αθήνα 1991, σ. 143-144.

¹¹²Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 226.

¹¹³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 76-77.

¹¹⁴Ι. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, Αθήνα 2005, τ. 3, σ. 316.

αλλαγή της θέσης του Βενιζέλου για το πολιτειακό ζήτημα. Πιο συγκεκριμένα, στις 1 Μαρτίου του 1924, ο Κρητικός πολιτικός έστειλε επιστολή στον Καφαντάρη, με την οποία ζήτησε τη διάλυση της Εθνοσυνέλευσης και την διενέργεια εκλογών. Ουσιαστικά, ο Βενιζέλος υπέδειξε, μια ημέρα μετά την έγκριση της διεξαγωγής δημοψηφίσματος, την αναθεώρησης της έως τότε κοινής γραμμής για το πολιτειακό ζήτημα. Ο Καφαντάρης, λίγες ημέρες μετά, συνάντησε τον Βενιζέλο και προσπάθησε να τον πείσει να αναθεωρήσει την άποψη του αλλά, τελικά, δεν τα κατάφερε. Ο Ευρυτάνας πολιτικός με τις δηλώσεις που προέβη στις 7 Μαρτίου προσδοκούσε¹¹⁵, ότι ο Βενιζέλος θα άλλαζε την άποψη του και θα τον στήριζε να συνεχίσει το έργο αλλά τελικά αυτό δεν έγινε. Ο Καφαντάρης γνώριζε, ότι χωρίς τη στήριξη του φυσικού ηγέτη των Φιλελευθέρων δεν θα μπορούσε να προχωρήσει με αποφασιστικότητα για την υλοποίηση μιας πολιτικής, στην οποία αντιδρούσε ο στρατός αλλά και μια σημαντική μερίδα πολιτικών του κοινοβουλίου. Η παραίτηση του, σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά, ήταν αναπόφευκτη.

Η θητεία της κυβέρνησης Καφαντάρη ήταν βραχύβια. Παρέμεινε στην εξουσία, περίπου για 30 ημέρες. Το διάστημα αυτό ήταν πολύ μικρό για την κυβέρνηση, ώστε να καταφέρει να επιδείξει σημαντικό έργο και να αντιμετωπίσει τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που είχαν προκύψει στη χώρα από την Μικρασιατική Καταστροφή. Αλλά ούτε στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής πρόλαβε να λάβει κάποια πρωτοβουλία, ώστε να αποκατασταθεί το διεθνές κύρος της χώρας που είχε κλονιστεί από την κατάληξη της μικρασιατικής εκστρατείας. Το μόνο αξιοσημείωτο της κυβέρνησης Καφαντάρη στην εξωτερική πολιτική ήταν η αναγνώριση της Σοβιετικής Ένωσης (αυτό έγινε διότι τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη αναγνώρισαν την Σοβιετική Ένωση, εκείνη την περίοδο, όπως ήταν η Αγγλία και η Ιταλία). Μετά την παραίτηση του Καφαντάρη, ο αντιβασιλέας Κουντουριώτης έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Αλ. Παπαναστασίου, του οποίου η κυβέρνηση ορκίστηκε στις 12 Μαρτίου 1924¹¹⁶.

3.2. Η ίδρυση του Κόμματος των Προοδευτικών Φιλελευθέρων

Το Κόμμα των Φιλελευθέρων, το 1924, κλονιζόταν από έντονες διαφωνίες στο εσωτερικό του που αφορούσαν την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος. Η απόφαση του Βενιζέλου να εγκαταλείψει την Ελλάδα, στις 10 Μαρτίου 1924,

¹¹⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 77-78.

¹¹⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 79.

οδήγησε την παράταξη σε νέο αδιέξοδο, εφόσον έχανε τον φυσικό της ηγέτη. Το μέλλον του βενιζελικού χώρου, πλέον, έμοιαζε αβέβαιο¹¹⁷.

Μέσα στο κλίμα αυτό, στις 12 Μαρτίου, πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση 132 Φιλελεύθερων πληρεξούσιων στην αίθουσα συνεδριάσεων του κοινοβουλίου, ώστε να αποφασίσουν ποια στάση θα λάβουν έναντι της κυβέρνησης του Παπαναστασίου. Στη συνάντηση αυτή διαπιστώθηκε το έντονο χάσμα που επικρατούσε στους κόλπους της παράταξης για την διευθέτηση του πολιτειακού ζητήματος. Ο Θ. Σοφούλης υποστήριξε, ότι το κόμμα έπρεπε να αλλάξει την πολιτική του για το καθεστωτικό ζήτημα και να στηρίξει το έργο της νέας κυβέρνησης. Ωστόσο, στη συγκεκριμένη συνέλευση δεν έλαβαν κάποια απόφαση για την πολιτική που έπρεπε να χαράξει η βενιζελική παράταξη.

Σε νέα συνάντηση, που έγινε στις 17 Μαρτίου, διαπιστώθηκε, ξανά, η διάσταση απόψεων μεταξύ των επιφανών στελεχών της παράταξης για την διαδικασία επίλυσης του καθεστωτικού ζητήματος. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο Καφαντάρης πρότεινε: «...να χωρισθή το Κόμμα και εις δύο ομάδας συγγενείς, εφ' όσον εκδηλούνται δύο τάσεις διάφοροι ως προς την κατεύθυνσίν του. Εκάστη δε τούτων να έχη ιδίαν διοίκησην, ήτις να συνεννοήται μετά της άλλης επί ζητημάτων γενικής φύσεως χωρίς τούτο ν' αποτελή διάσπασιν του κόμματος»¹¹⁸.

Ύστερα από δύο μέρες, στην οικία του Ευρυτάνα πολιτικού συγκεντρώθηκαν 60 πληρεξούσιοι, οι οποίοι αποφάσισαν την ίδρυση του Κόμματος των Προοδευτικών Φιλελεύθερων με επικεφαλής τον Καφαντάρη, ενώ, ακόμη, άλλοι 20 πληρεξούσιοι «εδήλωσαν δι' επιστολήν και τηλεγραφημάτων προσχώρησιν εις το νέον κόμμα». Μετά τη λήξη της συνάντησης, ο Καφαντάρης τόνισε ότι: « η περι αυτόν ομάς δεν αποτελεί κόμμα, αλλά ιδίαν απόχρωσιν εντός του κόμματος των φιλελευθέρων, αποβλέπουσα εις την διευκόλυνσην της εφαρμογής του προγράμματος αυτού»¹¹⁹. Ωστόσο, η διάσπαση της βενιζελικής παράταξης ήταν αναπόφευκτη. Ύστερα από λίγες μέρες, μια ομάδα πληρεξούσιων ακολούθησε τον Θ. Σοφούλη, ενώ 40 πληρεξούσιοι αποφάσισαν την ίδρυση του Κόμματος των Συντηρητικών Δημοκρατικών με επικεφαλής τον Α. Μιχαλόπουλο και ακόμη, στις 10 Ιουνίου, ο Γ. Κονδύλης προχώρησε στην σύσταση του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος¹²⁰.

¹¹⁷Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 232-233.

¹¹⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 82-83.

¹¹⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 83.

¹²⁰Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 234.

Πάντως, με τη διάσπαση της βενιζελικής παράταξης, το κόμμα του Καφαντάρη ήταν η δεύτερη κοινοβουλευτική δύναμη με περίπου 90 πληρεξουσίους.

Στις 24 Μαρτίου πραγματοποιήθηκαν οι προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης του Παπαναστασίου. Μία μέρα νωρίτερα, τα μέλη του Κόμματος των Προοδευτικών Φιλελεύθερων πραγματοποίησαν συνέλευση με την προεδρία του Καφαντάρη, ώστε να αποφασίσουν ποια στάση θα τηρήσουν απέναντι στην νέα κυβέρνηση. Αποφάσισαν, ότι θα απέχουν από τις συνεδριάσεις της Εθνοσυνέλευσης για το πολιτειακό ζήτημα. Ωστόσο, θα λάμβαναν μέρος στο δημοψήφισμα και θα στήριζαν τις υπόλοιπες δημοκρατικές δυνάμεις, ώστε να εγκατασταθεί στην χώρα η αβασίλευτη δημοκρατία.

Στο μεταξύ, η κυβέρνηση Παπαναστασίου, τελικά, πήρε ψήφο εμπιστοσύνης με 259 ψήφους υπέρ και τριών κατά. Στις 25 Μαρτίου του 1924, η Δ΄ Συντακτική Συνέλευση επικύρωσε ψήφισμα της κυβέρνησης «περί εκπτώσεως της Δυναστείας και ανακηρύξεως της Δημοκρατίας». Επίσης, ορίστηκε η διεξαγωγή δημοψηφίσματος στις 13 Απριλίου, το οποίο θα είχε επικυρωτικό χαρακτήρα¹²¹.

Ο Καφαντάρης, παρά την αποχή του από τις συνεδριάσεις της βουλής, ήταν υπέρ της θέσπισης της αβασίλευτης δημοκρατίας. Την ημέρα του δημοψηφίσματος, έστειλε μήνυμα στον ελληνικό λαό με το οποίο τόνιζε ότι: «Εις σύγχρονος λαός υφίσταται μεν, όταν αδυνατή να πράξει άλλως, την εξουθένωσιν των ιδίων του δικαιωμάτων, δεν την επιζητεί όμως ο ίδιος και δεν την αναγορεύει εις θεμελιώδη αυτού νόμον. Ο δε μοναρχικός θεσμός δεν είνε άλλο τι κατ'ουσίαν, ειμή άρνησις των λαϊκών ελευθεριών. Δεν υπάρχει λαϊκή κυριαρχία όταν η ισχύς του λαού εκπνέη εις τας πρόθυρα των αυλών και εις τα κράσπεδα των θρόνων. Είνε άθυρμα μόνον εις χείρας των οργάνων της αυλής...».

Ο Ευρυτάνας πολιτικός, τελικά, ικανοποιήθηκε από το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος¹²². Το 30,05% των ελλήνων πολιτών ψήφισε υπέρ του θεσμού της βασιλείας, ενώ η αβασίλευτη δημοκρατία συγκέντρωσε ποσοστό 69,95%. Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία ήταν, πλέον, πραγματικότητα. Ωστόσο, όπως φάνηκε αργότερα, δεν θα διαρκούσε για αρκετό καιρό¹²³.

Το χρονικό διάστημα που ακολούθησε από την θέσπιση της αβασίλευτης δημοκρατίας χαρακτηρίστηκε από έντονη πολιτική αστάθεια. Στις 19 Ιουλίου, η

¹²¹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 84.

¹²²Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 85.

¹²³Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 245.

κυβέρνηση Παπαναστασίου δεν κατάφερε να εξασφαλίσει εκ νέου ψήφο εμπιστοσύνης με αποτέλεσμα να παραιτηθεί. Ο Κουντουριώτης, ο οποίος ήταν, πλέον, πρόεδρος της Δημοκρατίας, έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Καφαντάρη. Ο Ευρυτάνας πολιτικός, τότε, ξεκίνησε συνομιλίες με τον Θ. Σοφούλη, τον Α. Μιχαλακόπουλο, τον Στ. Γονατά και με τον Γ. Κονδύλη, ώστε να διακρίνει, εάν επιθυμούσαν να συμμετάσχουν σε κυβέρνηση συνεργασίας υπό την ηγεσία του. Όλοι ήταν υπέρ για την σύσταση κυβέρνησης συνεργασίας, ωστόσο, υπήρχαν διαφωνίες το ποιος θα ήταν πρωθυπουργός και αν έπρεπε η όχι να συμμετάσχει και η Δημοκρατική Ένωση. Ο Καφαντάρης, όμως, στην πορεία δεν θέλησε να διεκδικήσει την πρωθυπουργία διότι το κόμμα του δεν είχε την αναγκαία κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Τελικά, ο Καφαντάρης στήριξε κυβέρνηση συνεργασίας με πρωθυπουργό τον Θ. Σοφούλη. Η νέα κυβέρνηση ορκίστηκε στις 24 Ιουλίου και εξασφάλισε, στις 30 Ιουλίου, ψήφο εμπιστοσύνης. Για τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο σταμάτησαν οι συνελεύσεις (λόγω καλοκαιριού). Το διάστημα αυτό ο Καφαντάρης το πέρασε, κυρίως, στη Γαλλία, όπου συναντήθηκε με τον Βενιζέλο. Με τον Κρητικό πολιτικό αντάλλαξαν απόψεις για θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής¹²⁴.

Στις 21 Σεπτεμβρίου, ο Καφαντάρης με το άνοιγμα του κοινοβουλίου, τόνισε την ανάγκη σχηματισμού νέας κυβέρνησης συνεργασίας για να αντιμετωπιστούν τα σημαντικά προβλήματα της χώρας. Η τοποθέτηση αυτή, όπως ήταν φυσικό προκάλεσε τριγμούς στη κυβέρνηση Σοφούλη, εφόσον χωρίς την στήριξη του Κόμματος των Προοδευτικών Φιλελεύθερων δεν μπορούσε να διατηρηθεί στην εξουσία. Η κυβέρνηση Σοφούλη, τελικώς, παραιτήθηκε στις 1 Οκτωβρίου 1924.

Τότε, ξεκίνησε μια νέα περίοδος συνομιλιών για τον σχηματισμό μιας νέας κυβέρνησης συνεργασίας. Ο Καφαντάρης επιθυμούσε να γίνει πρωθυπουργός με την προϋπόθεση, ότι ο Μιχαλακόπουλος και οι υπόλοιποι λεγόμενοι Συντηρητικοί Φιλελεύθεροι θα συμμετείχαν στην κυβέρνηση του. Ο Μιχαλακόπουλος, ωστόσο, ήταν αρνητικός στο σενάριο αυτό. Τελικά, ο Κουντουριώτης δίνει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Μιχαλακόπουλο, οποίος με την στήριξη του Γ. Κονδύλη γίνεται πρωθυπουργός της χώρας. Η νέα κυβέρνηση ορκίστηκε στις 7 Οκτωβρίου 1924¹²⁵. Ωστόσο, ούτε η κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει το έργο της διότι υπέβαλε την παραίτηση της στις 25 Ιουνίου 1925,

¹²⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 85-86.

¹²⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 86.

κατόπιν κινήματος υπό την ηγεσία του Θ. Πάγκαλου. Ο φιλόδοξος στρατιωτικός, τελικά, έγινε ο νέος πρωθυπουργός της χώρας και η κυβέρνηση του ορκίστηκε στις 26 Ιουνίου 1925¹²⁶.

3.3. Η στάση του έναντι της διακυβέρνησης Πάγκαλου

Ο Καφαντάρης ήταν εναντίον του κινήματος του Θ. Πάγκαλου και σε όλη τη διακυβέρνηση του στρατιωτικού διατήρησε αρνητική στάση έναντι αυτού. Πίστευε, ότι οι στρατιωτικοί δεν έπρεπε να παρεμβαίνουν στα πολιτικά πράγματα της χώρας¹²⁷.

Πάντως, το κίνημα του Πάγκαλου, που εκδηλώθηκε στις 25 Ιουνίου 1925, επικράτησε εύκολα διότι δεν συνάντησε κάποια ιδιαίτερη αντίσταση από τις κοινοβουλευτικές δυνάμεις του τόπου¹²⁸. Την επόμενη μέρα του κινήματος, ο Πάγκαλος σχημάτισε κυβέρνηση και στις 30 Ιουνίου κατέθεσε σχέδιο ψηφίσματος στη Βουλή, που ουσιαστικά ισοδυναμούσε σε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση του. Η Εθνοσυνέλευση επικύρωσε το ψήφισμα με ψήφους 185 υπέρ έναντι 14 κατά.

Ο Καφαντάρης αποφάσισε να απέχει από τη συγκεκριμένη ψηφοφορία. Την ίδια μέρα, ο ίδιος προέβη σε ανακοίνωση, με την οποία υποστήριζε την απόφαση αυτή. Δικαιολόγησε την αποχή του λέγοντας ότι: « Δεν έχει το κόμμα ημών την υλική δύναμην, όπως ανορθώση την καταλυθείσαν κυριαρχικήν της συνελεύσεως εξουσίαν και επιβάλη τον σεβασμόν προς τα θεμελιώδεις του πολιτεύματος αρχάς. Αρνούμεθα όμως να συμπράξωμεν με τον ανωφελή των άρχων τούτων διασυρμόν διά της παρουσίας μας εν τη συνελεύσει και της ύφ' οιονδήποτε τύπον συνεργασίας ημών μετά των κυβερνόντων, εν ονόματι της υλικής βίας. Ταύτην έχει την έννοιαν η απουσία ημών εκ της συνελεύσεως»¹²⁹.

Στο μεταξύ, ο Πάγκαλος, λίγες μέρες μετά από την ανάληψη της εξουσίας, προχώρησε σε διώξεις εναντίον ανθρώπων του τύπου που δεν αποδέχονταν την πολιτική του. Ένας από αυτούς ήταν και ο ιδιοκτήτης της εφημερίδας Ελεύθερου Βήματος, ο Δ. Λαμπράκης. Ο Καφαντάρης βλέποντας τις ενέργειες του Πάγκαλου, αμέσως, προχώρησε σε ανακοίνωση, με την οποία χαρακτήριζε την κυβέρνηση «καθεστώς καθαρής βίας» και κριτίκαρε όσους θεωρούσαν, ότι μπορούσαν «να

¹²⁶Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 375.

¹²⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 87.

¹²⁸Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 281.

¹²⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 90.

επιτύχουν την κατάπνιξιν του ελέγχου και της ελευθερίας της σκέψεως δι' απειλών». Ακόμα, στην ίδια ανακοίνωση απεύθυνε κάλεσμα στον πολιτικό κόσμο της χώρας να εναντιωθεί στον νέο πρωθυπουργό. Πιο συγκεκριμένα, περί τούτου είπε, ότι: «Είνε ανάγκη να επέλθη το ταχύτερον και η κάθαρσις όπως απαλλαγή η χώρα δι' οιωδήποτε προσωπικών θυσιών και κινδύνων της εσχάτης και ανεπανορθώτου καταστροφής της επαπειλουμένης εκ της παραμονής εις την αρχήν κυβερνήσεως ολεθρίας».

Παρά τις αντιδράσεις, ο Πάγκαλος συνέχιζε την πολιτική του για την φίμωση ελευθερίας λόγου. Προχώρησε στο κλείσιμο εφημερίδων όπως ήταν ο Ελεύθερος Λόγος (η εφημερίδα έκλεισε για τρεις μήνες κατόπιν απόφασης του καθεστώτος)¹³⁰. Ο Καφαντάρης, τότε, αποφάσισε να προχωρήσει στην έκδοση εφημερίδας με την ονομασία Νέος Κήρυξ. Ο Ευρυτάνας πολιτικός στο κύριο άρθρο του πρώτου και μοναδικού φύλλου της εφημερίδας (το καθεστώς προχώρησε, άμεσα, στο κλείσιμο της εφημερίδας) άσκησε έντονη κριτική εναντίον του Πάγκαλου και σε όσους είχαν στο παρελθόν ευνοήσει τις στρατιωτικές επεμβάσεις στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας.

Πιο αναλυτικά, εκείνος έγραψε, ότι: «Όταν ευθύς μετά την καταστολήν του αντεπαναστατικού κινήματος του 1923 εξεδηλώθησαν ενεργώς αι στρατιωτικοπολιτικά ροπαί προς σπασμωδικάς μεταβολάς, μη υπαγορευμένας υπό ουδεμιάς πραγματικής ανάγκης, εσπεύσαμεν να σημάνωμεν τον κώδωνα του κινδύνου, προβλέποντας μετά πάσης ακριβείας τας μοιραίας εκ των νέων ανωμαλιών συνεπειάς. Οι θεμελιώδεις σκοποί, προς τους οποίους έπρεπε να προσανατολισθή η εθνική συνείδησις ήσαν δύο, η αποκατάστασις της εσωτερικής γαλήνης και η παγίωσις του δημοκρατικού πολιτεύματος. Και οι δύο αυτοί σκοποί εφέροντο προδήλως προς ασφαλές ναύαγιον, υπό την ώθησιν των στοιχείων ακριβώς εκείνων, τα οποία και σήμερον δεσπόζουν [...]. Αν δεν θραυσθή ο βράχος, ο από τετραμήνου περισφίγγων τον λαιμόν του έθνους, δεν θα αναπνεύση ελευθέρως ο λαός. Πρώτοι ημείς ευχόμεθα να αναλάβη ακτίς φιλοπατρίας, εις την σκοτεινήν των κυβερνώντων ψυχήν και συναισθανομένοι το μέγεθος των ζημιών, τας οποίας επεσώρευσε ο σφετερισμός της εξουσίας, να φροντίσουν όπως η πτώσις των αποβή περισσότερον ανώδυνος. Αλλ' εάν ούτοι επωρόθησαν, ας ενωτισθούν οι άλλοι, οι ελάχιστοι παραστάται των τους παλμούς της εθνικής αγωνίας και την φωνήν του καθηκόντος

¹³⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 91-92.

και ας αναμετρήσουν τας φοβεράς των ευθύνας. Θα ήτο καταισχύνη να χυθή και μία ρανίς αίματος δι' ολίγους εξωμότας και απάτριδας»¹³¹.

Την ίδια περίοδο, ο Καφαντάρης, επίσης, άσκησε έντονη κριτική στην απόφαση του Πάγκαλου να διαλύσει την Δ' Συντακτική Συνέλευση, στις 30 Σεπτεμβρίου, λέγοντας, ότι ο πρωθυπουργός με την κίνηση του αυτή πραγματοποιεί πραξικόπημα¹³². Την ίδια μέρα, πάντως, ο Πάγκαλος ανακοίνωσε την πρόθεση του να πραγματοποιηθούν εκλογές στη χώρα την άνοιξη της επόμενης χρονιάς. Στο μεταξύ, είχε προηγηθεί, στις 29 Σεπτεμβρίου, η απόφαση της κυβέρνησης να συσταθεί και δεύτερο νομοθετικό σώμα, η Γερουσία¹³³.

Ο Ευρυτάνας πολιτικός, ωστόσο, ασκούσε σφοδρή κριτική όχι μόνο στην εσωτερική πολιτική της κυβέρνησης Πάγκαλου αλλά και στην εξωτερική της πολιτική. Πιο συγκεκριμένα, καταδίκασε την απόφασή του πρωθυπουργού να διατάξει τον ελληνικό στρατό, τον Οκτώβριο του 1925, να επιτεθεί στη βουλγαρική πόλη του Πετριτσίου. Αυτή η ενέργεια του Πάγκαλου επέφερε σκληρές ποινές από την διεθνής κοινότητα στην Ελλάδα (η χώρα κατέβαλε σημαντική αποζημίωση στη Βουλγαρία)¹³⁴.

Ο Καφαντάρης, στο μεταξύ, προετοίμαζε τη συμμετοχή του κόμματος του στις προσεχείς εκλογές για την ανάδειξη δημοτικών αρχών, Γερουσίας και Βουλής. Θεωρούσε, πως η πολιτική ομαλότητα στη χώρα μπορούσε να επανέλθει, ξανά, μέσω δημοκρατικών διαδικασιών. Ωστόσο, σε περίπτωση που δεν θα επιτυγχανόταν αυτό, τότε, πίστευε πως έπρεπε οι πολιτικοί να απευθυνθούν σε στρατιωτικούς, ώστε να ανατραπεί ο αυταρχικός Πάγκαλος¹³⁵.

Στις δημοτικές εκλογές που διεξήχθησαν στις 24 Οκτωβρίου 1925, οι υποψήφιοι των δημοκρατικών δυνάμεων σημείωσαν εντυπωσιακές νίκες¹³⁶. Ο Καφαντάρης σε άρθρο του στον Ελεύθερο Λόγο έγραψε περί τούτου, ότι: «Η έκβασις των δημοτικών εκλογών[...] αποτελεί ούχ ήττον σταθμόν σημαντικόν εις την επιζητουμένην διευκρίνισιν της πολιτικής ημών ατμοσφαιράς. Και πράγματι εν μία και μόνη ριπή οφθαλμού διέλυσεν ο λαός δια της ετυμηγορίας του τας χιμαίρας των μέν και τα τρομερά φαντάσματα των άλλων και εσημείωσε σαφώς την θέσιν και την πορείαν εκατέρας των πολιτικών παρατάξεων. Τοιουτρόπως βλέπομεν εκπνέοντα τον

¹³¹Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 130-131.

¹³²Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 93.

¹³³Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 296-297.

¹³⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 93-94.

¹³⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 94-95.

¹³⁶Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 301.

θρύλλον της λαϊκής ισχύος της αντιδράσεως, τον οποίον εγέννησεν η οφθαλμαπάτη της πρώτης Νοεμβρίου»¹³⁷.

Στη συνέχεια, ο Πάγκαλος κάλεσε τους ηγέτες των κομμάτων σε συνάντηση, ώστε να αποφασίσουν για το πώς να πραγματοποιηθούν οι εκλογές για την ανάδειξη γερουσίας, που είχαν οριστεί για τις 10 Ιανουαρίου 1926. Η συνάντηση αυτή πραγματοποιήθηκε στις 23 Νοεμβρίου με την παρουσία του Καφαντάρη, ο οποίος δεν δίστασε να εκφέρει την άποψη του για το πώς έπρεπε να διεξαχθούν οι εκλογές όχι μόνο για την ανάδειξη της Γερουσίας αλλά και της Βουλής.

Πιο συγκεκριμένα, είπε, ότι: « Δύο είναι οι απαραίτητοι όροι διά την έξοδον της χώρας εκ της ανωμαλίας. Πρώτον, άρσις όλων των δεσμεύσεων της ελευθερίας, αι οποίαι σήμερον ισχύουν, δεύτερον άμεσος και άνευ βραδύτητος ενέργεια εκλογών βουλής προ των εκλογών της γερουσίας. Η άρσις των περιοριστικών μέτρων είναι επιβεβλημένη και εν η περιπτώσει η κυβέρνησης, μη κατερχομένη εις τον αγώνα, σκέπτεται να παραμείνη μέχρι των εκλογών ως κατάστασις [...]. Ορθόν θα ήτο να προέβαινε η κυβέρνησις μέχρι της ριζικωτέρας αποφάσεως ν' αφήση την θέσιν της διά την διενέργειαν των εκλογών εις ετέραν τοιαύτην εντελώς ουδετέραν και παρέχουσαν απεριόριστον εμπιστοσύνην αμεροληψίας. Αν δεν στέρξη εν τούτοις η κυβέρνησις να φθάση μέχρι τόσης αυτοθυσίας, δέον απαιτητήτως από της προκηρύξεως των εκλογών, σύν τη αποκαταστάσει των θεμελιωδών συνταγματικών δικαίων, να μετασχηματισθή εις κυβέρνησιν καθαρώς υπηρεσιακήν, αποξενουμένη όλης εκείνης της εξαιρετικής εξουσίας, την οποίαν μέχρι τούδε ήσκησε [...]. Αυτός είναι ο πρώτος όρος. Ο δεύτερος όρος της ενεργείας, κατά την ορισθείσαν ημέραν της 10ης Ιανουαρίου ή το ταχύτερον εν περιπτώσει εκλογών βουλής αντί γερουσίας, βασίζεται επί απλού και αδιασείστου κατά την γνώμην μου λόγου. Είναι εν πρώτοις κανονικώτερον μετά την διάλυσην της εθνοσυνελεύσεως, πρίν η φέρη αύτη εις πέρας την σύνταξιν του καταστατικού χάρτου, να κληθή άνευ αναβολής και περιστροφών νέον σώμα με την εξουσίαν να δώση την οριστικήν μορφήν εις τους κατ' ιδίαν θεσμούς της δημοκρατίας. Έπειτα δεν δύναμαι να εννοήσω τίνα σκοπόν θα εξεπλήρου η γερουσία, καταρτιζομένη πρό της βουλής και πρίν η οριστικώς αναγνωρισθή αναγκαιότης του δευτέρου νομοθετικού σώματος. Να προβή μετά την

¹³⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 95.

κατάρτησίν του εις τας εργασίας του, να επιληφθή του έργου του δεν θα δύναται το σώμα τούτο, διότι η γερουσία προϋποθέτει την βουλήν»¹³⁸.

Τα παραπάνω αιτήματα, ωστόσο, του Καφαντάρη, σχετικά με την επιτάχυνση των βουλευτικών εκλογών και την διεξαγωγή τους από μια υπηρεσιακή κυβέρνηση, απορρίφθηκαν, άμεσα, από τον πρωθυπουργό. Οι συζητήσεις μεταξύ των πολιτικών αρχηγών κράτησαν για τρεις μέρες, χωρίς να οδηγήσουν σε κάποιο αποτέλεσμα¹³⁹. Υπό αυτό το κλίμα, ο Πάγκαλος αποφάσισε οι εκλογές για την ανάδειξη της Γερουσίας και της Βουλής να διεξαχθούν στις 10 Ιανουαρίου και στις 7 Μαρτίου αντιστοίχως.

Ο Πάγκαλος, όμως, στην πραγματικότητα, δεν ήθελε να παραδώσει την εξουσία στους πολιτικούς. Επομένως, στις 4 Ιανουαρίου 1926, ο πρωθυπουργός (μέχρι τότε με την στήριξη του κοινοβουλίου), προχώρησε στην εγκαθίδρυση δικτατορίας.

Σύμφωνα με τον Πάγκαλο, υπαίτιοι για αυτή την εξέλιξη ήταν ο Καφαντάρης, ο Μιχαλακόπουλος και ο Παπαναστασίου, διότι είχαν προχωρήσει στην έκδοση μανιφέστου με το οποίο ανέτρεπαν, εκείνος έλεγε, τις προθέσεις και τους σκοπούς που επεδίωκε η κυβέρνηση του μέσω των εκλογών της Γερουσίας¹⁴⁰.

Στις 3 Ιανουαρίου 1926, πράγματι, οι τρεις πολιτικοί είχαν συντάξει κοινή ανακοίνωση, με την οποία γνωστοποιούσαν τις προθέσεις τους να συμμετάσχουν στις εκλογές της γερουσίας με κοινούς συνδυασμούς. Αυτή η εξέλιξη ανησύχησε τον Πάγκαλο, διότι σε πιθανή περίπτωση νίκης των δημοκρατικών δυνάμεων θα έπρεπε να δηλώσει την παραίτηση του¹⁴¹.

Ο Καφαντάρης, ωστόσο, δεν αιφνιδιάστηκε από την κίνηση του Πάγκαλου να εγκαθιδρύσει δικτατορία. Ο Ευρυτάνας πολιτικός από καιρό διατηρούσε επικοινωνία με τον Πλαστήρα και με άλλους στρατιωτικούς για την ανατροπή της κυβέρνησης¹⁴². Η εκδήλωση, όμως, κινήματος εναντίον του Πάγκαλου ήταν δύσκολη διότι ο δικτάτορας διέθετε ισχυρά ερείσματα στους κόλπους του στρατεύματος¹⁴³. Ο Ευρυτάνας πολιτικός, ακόμη, ήταν απογοητευμένος για το γεγονός πως ο Πλαστήρας

¹³⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 96-97.

¹³⁹Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 306-307.

¹⁴⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 98.

¹⁴¹Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 308.

¹⁴²Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 99.

¹⁴³Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 302-303.

είχε εξοριστεί από την Ελλάδα, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να ηγηθεί ενός κινήματος¹⁴⁴.

Στις 12 Νοεμβρίου 1925, σε επιστολή του προς τον Γ. Πλαστήρα, έγραφε, ότι: «Μετά την εντεύθεν απομάκρυνσίν σου η κίνησις εν Αθήναις, ως ήτο φυσικόν, εχαλαρώθη δι' έλλειψιν αφ' ενός στρατιωτικού ανωτέρου κύρους, δυναμένου να συγκεντρώση τας εγκατεσπαρμένας δυνάμεις, διά την κατά πόδας αφ' ετέρου παρακολούθησιν από τους χαφιέδες όλων των οπωσδήποτε αναμειγμένων εις την συνεννόησιν προσώπων».

Στην ίδια επιστολή, ωστόσο, ο Καφαντάρης τόνιζε, ότι ο Πλαστήρας σε περίπτωση εκδήλωσης κινήματος δεν θα έπρεπε να βιαστεί να έρθει στην Ελλάδα, διότι μια τέτοια ενέργεια «θα αφύπνιζε και πάλιν την Κυβέρνησιν», με αποτέλεσμα την αποτυχία όλης της προσπάθειας. Ο Ευρυτάνας πολιτικός θεωρούσε, πως πρώτα έπρεπε να εκδηλωθεί το κίνημα, και μετά από λίγο να επέστρεφε στην χώρα ο Πλαστήρας για να αναλάβει την ηγεσία του. Επιπλέον, πληροφορούσε τον στρατιωτικό, ότι και ο Γ. Κονδύλης προετοίμαζε κίνημα για την ανατροπή του Πάγκαλου¹⁴⁵.

Στις 27 Ιανουαρίου 1926, ο Καφαντάρης έστειλε νέα επιστολή στον Πλαστήρα, όπου τον ενημέρωνε για τις επαφές του με στρατιωτικούς για την προετοιμασία κινήματος με τον απόστρατο στρατιωτικό ως επικεφαλής. Πιο συγκεκριμένα, ο Καφαντάρης έγραφε, ότι: «Προ μιάς εβδομάδος με επεσκέφθη ο ταγματάρχης Ψαρρός, άλλοτε Παγκαλικός, και εκ των καλλίστων και ενεργητικών, ως μου λέγουν στοιχείων του στρατού. Με επληροφόρησε ότι αξιωματικοί, μέλη του παλαιού συνδέσμου, άρχισαν συνεννοήσεις προς ανατροπή και ότι ελπίζουν εντός 20-30 ημερών να είναι πλήρες το σύστημα των. Επιθυμούν επί κεφαλής του κινήματος να τεθής σύ και μου εξήτησαν την γνώμην περί του καταλλήλου προσώπου όπως σχηματίση Κυβέρνησιν προς διεξαγωγήν των εκλογών. Τους ανέφερα διάφορα πρόσωπα και τους καθησύχασα ότι δεν θα προκύψη ουδεμία προσωπική δυσκολία, εφ' όσον του κινήματος ηγηθή ο Πλαστήρας. Απεδέχθησαν τας σκέψεις μου και με

¹⁴⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 99.

¹⁴⁵Η επιστολή έχει δημοσιευτεί ολόκληρη στο: Θ. Βερέμης, «Οι στρατιωτικοί και ο Γεώργιος Καφαντάρης (1924-1926)», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 147-150.

παρεκάλεσαν να έλθω μαζί σου εις σχετικήν συνεννόησιν διά να είσαι έτοιμος ειδοποιούμενος να κατέλθης»¹⁴⁶.

Η εκδήλωση, ωστόσο, κινήματος με επικεφαλή τον Πλαστήρα δεν τελεσφόρησε. Ούτε, όμως, το κίνημα του Κονδύλη δεν πραγματοποιήθηκε. Στις 20 Φεβρουαρίου 1926, ο Καφαντάρης συνελήφθη από το καθεστώς και εξορίστηκε στη Σαντορίνη, διότι είχε μαθευτεί η συνωμοτική δράση που είχε αναπτύξει ο ίδιος για την ανατροπή του Πάγκαλου. Δύο ημέρες νωρίτερα είχε συλληφθεί, για τον ίδιο λόγο, ο Κονδύλης και ο Παπαναστασίου. Οι τρεις άνδρες επί δύο μήνες θα ήταν εκτοπισμένοι από την πρωτεύουσα¹⁴⁷.

Στο διάστημα που ακολούθησε, ο Κουντουριώτης παραιτήθηκε από το αξίωμα του προέδρου της Δημοκρατίας¹⁴⁸. Τότε, ο Πάγκαλος προκήρυξε εκλογές για την ανάδειξη του νέου πρόεδρου από τον λαό. Στις 4 Απριλίου θα στήνονταν κάλπες σε 12 νομούς και στις 11 Απριλίου σε 23 νομούς. Ο Πάγκαλος έλαβε μέρος στις εκλογές και αναδείχτηκε νικητής με εντυπωσιακό ποσοστό. Η ορκωμοσία του νέου προέδρου της Δημοκρατίας τελέστηκε στις 18 Απριλίου, ενώ την ίδια μέρα, ο Πάγκαλος έδωσε εντολή για την απελευθέρωση του Καφαντάρη, του Παπαναστασίου και του Κονδύλη.

Ο Πάγκαλος, στη συνέχεια, έπρεπε να βρει νέο πρωθυπουργό για τη χώρα. Ύστερα, από συζητήσεις του με διάφορα πρόσωπα(όπως ήταν ο αρχιστράτηγος Παρασκευόπουλος και ο πολιτικός Ζαβιτζιάνος) κατέληξε στον πολιτικό Α. Ευταξία, ο οποίος προερχόταν από τον αντιβενιζελικό χώρο¹⁴⁹.

Στο μεταξύ, ο Καφαντάρης είχε συλληφθεί, ξανά, και είχε εκτοπιστεί στην Νάξο, όπου βρισκόταν υπό αστυνομική επιτήρηση. Ο Πάγκαλος είχε οδηγηθεί στην απόφαση αυτή διότι γνώριζε πως ο Ευρυτάνας πολιτικός θα συνέχιζε προσπάθεια του για την ανατροπή του καθεστώτος (το ίδιο διάστημα είχαν συλληφθεί αρκετοί πολιτικοί όπως ήταν ο Γ. Παπανδρέου)¹⁵⁰.

Ωστόσο, με παρέμβαση του νέου πρωθυπουργού, ο Καφαντάρης, στις 30 Ιουλίου, επέστρεψε στην Αθήνα. Το επόμενο διάστημα, ο Ευρυτάνας πολιτικός με δημόσιες τοποθετήσεις του προς το στρατό ζητούσε την επέμβαση του για την ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος. Ο Πάγκαλος, τότε, ενοχλημένος από τη

¹⁴⁶Η επιστολή έχει δημοσιευτεί ολόκληρη στο: Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Αθήνα 1977, σ. 366-368.

¹⁴⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 101.

¹⁴⁸Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 313.

¹⁴⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 103.

¹⁵⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 107.

στάση του Καφαντάρη αποφάσισε να τον φυλακίσει, στις 15 Αυγούστου, στον Ναύσταθμο. Ο Καφαντάρης, όμως, ακόμη, συνέχιζε να παρεμβαίνει εναντίον της δικτατορίας. Από την εξορία, έστειλε επιστολή προς τον πρωθυπουργό Ευταξία, με την οποία καυτηρίαζε τις αυταρχικές πρακτικές του καθεστώτος¹⁵¹.

Ο Πάγκαλος, ωστόσο, δεν επρόκειτο για πολύ καιρό, ακόμα, να κατείχε την εξουσία. Η πολιτική που ακολουθούσε στο εσωτερικό της χώρας σε διάφορα ζητήματα, είχε προκαλέσει, ακόμη, την αντίδραση πολλών οπαδών του (κυρίως μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Ευταξία)¹⁵². Αλλά, επίσης, και η εξωτερική πολιτική που ασκούσε, είχε οδηγήσει σε επιδείνωση των σχέσεων της χώρας με τα γειτονικά της κράτη, όπως ήταν η Βουλγαρία και η Τουρκία. Επιπλέον, προχώρησε σε υπογραφή συνθήκης συμμαχίας με την Γιουγκοσλαβία, με όρους που έθεταν σε κίνδυνο ζωτικά συμφέροντα της Ελλάδας¹⁵³. Υπό το κλίμα αυτό, ο Γ. Κονδύλης με την στήριξη αρκετών αξιωματικών, στις 21 Αυγούστου 1926, ανέτρεψε τον Πάγκαλο¹⁵⁴.

3.4. Η συμβολή του στη συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας

Ο Κονδύλης, ύστερα από την ανατροπή του Πάγκαλου, με την συγκατάθεση των πολιτικών αρχηγών, έλαβε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Παύλο Κουντουριώτη, οποίος είχε αναλάβει, πάλι, τα καθήκοντα του ως πρόεδρος της Δημοκρατίας. Ύστερα από σύσκεψη του νέου πρωθυπουργού με τους πολιτικούς αρχηγούς αποφασίστηκε η διεξαγωγή εκλογών με αναλογικό σύστημα για τις 24 Οκτωβρίου 1926. Ωστόσο, ύστερα από παρέμβαση του Κουντουριώτη, η ημερομηνία των εκλογών μεταφέρθηκε για τις 7 Νοεμβρίου¹⁵⁵.

Ο Καφαντάρης μαζί με τον Μιχαλακόπουλο, ήδη από τις 16 Σεπτεμβρίου, είχαν ανακοινώσει το συνασπισμό του Κόμματος των Προοδευτικών Φιλελευθέρων και του Κόμματος των Συντηρητικών Δημοκρατικών και την κοινή τους κάθοδο τους στις εκλογές με την ονομασία Ένωσης Φιλελευθέρων¹⁵⁶. Τελικά, στις εκλογές της 7ης

¹⁵¹Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 151-154.

¹⁵²Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 108.

¹⁵³Κ. Σβολόπουλος, *ό. π.*, σ. 204-205.

¹⁵⁴Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 375.

¹⁵⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 110.

¹⁵⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 112.

Νοεμβρίου, το κόμμα των Καφαντάρη-Μιχαλακόπουλου κατάφερε να νικήσει, εξασφαλίζοντας 102 έδρες (σε σύνολο 286)¹⁵⁷.

Η διεξαγωγή των εκλογών, ωστόσο, με αναλογικό σύστημα καθιστούσε εκ των προτέρων αδύνατη τη συγκρότηση μονοκομματικής κυβέρνησης. Ο Καφαντάρης μαζί με άλλους Φιλελευθέρους πολιτικούς επεδίωξε, άμεσα, το σχηματισμό κυβέρνησης που θα αποτελούταν από τη βενιζελική και την αντιβενεζελική παράταξη. Ο Ευρυτάνας πολιτικός ως ο αρχηγός του πλειοψηφούντος κόμματος διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στις διαβουλεύσεις μεταξύ των δύο πλευρών. Ο ίδιος, εξάλλου, πίστευε, πως η χώρα έπρεπε να προχωρήσει μπροστά, ύστερα από το πολυετή Εθνικό Διχασμό και να ξεπεράσει τις περιπέτειες του πρόσφατου παρελθόντος.

Στις 22 Νοεμβρίου, ο Καφαντάρης εμφανίστηκε αισιόδοξος για την τελεσφόρηση των προσπαθειών του για σύσταση κυβέρνησης ευρύτερης συνεργασίας. Πιο συγκεκριμένα, δήλωσε, ότι: «Ολοι μου αι προσπάθειαι συγκεντρώνται άχρις ώρας επί ενός σημείου: εις την επίτευξιν συμφωνίας των κομμάτων προς συγκρότησιν Οικουμενικής Κυβερνήσεως. Ουδεμία, κατά την γνώμην μου, πραγματική δυσχέρεια υφίσταται προς πραγματοποίησιν της προσωρινής ταύτης των κομμάτων συμπράξεως, συμπράξεως αξιουμένης υπό της κοινής συνειδήσεως και επιβαλλομένης υπό των περιστάσεων [...]. Η σύμπραξις δύναται να επέλθῃ επί σημείων λελυμένων ήδη κατά βάσιν, ἢ ἐπὶ τῶν σημείων, εφ' ὧν δεν επεκτείνονται, οὔτε και δύνανται να επεκταθούν αι διαφοραὶ των κομμάτων, καθὼς και ἐπὶ ζητημάτων, των οποίων ο ἄμεσος διακανονισμός επιβάλλεται δι' υποχωρήσεων αμοιβαίων [...]. Είμαι, επίσης βέβαιος ὅτι κάλλιστα δύναται να εξευρεθῇ βάσις συνεννοήσεως ἐπὶ ουσιωδῶν σημείων των εξωτερικῶν και των στρατιωτικῶν μας ζητημάτων, των οποίων ο σταθερὸς κατὰ το δυνατόν καθορισμός θα μας ἀπήλλασεν εις το μέλλον, πολλῶν ἀμηχανιῶν και ἀσυμφόρων μεταβολῶν»¹⁵⁸.

Στις 27 Νοεμβρίου, ύστερα από πρωτοβουλία του Ευρυτάνα πολιτικού, πραγματοποιήθηκε σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών κομμάτων αντιστοίχως. Ειδικότερα, οι αρχηγοί που έλαβαν μέρος εκτός του Καφαντάρη, ήταν οι Π. Τσαλδάρης, Ι. Μεταξάς, Α. Μιχαλακόπουλος και Αλ. Παπαναστασίου. Οι διαβουλεύσεις μεταξύ των πολιτικών ηγετών διήρκησαν για

¹⁵⁷Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 348.

¹⁵⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 114-115.

τέσσερις ημέρες. Στις 30 Νοεμβρίου, τελικά, αποφασίστηκε ο σχηματισμός κυβέρνησης ευρύτερης συνεργασίας με πρωθυπουργό τον Αλ. Ζαΐμη¹⁵⁹.

Η κυβέρνηση Ζαΐμη ορκίστηκε στις 4 Δεκεμβρίου 1926¹⁶⁰ και έμελε να παραμείνει στην εξουσία έως τις 4 Ιουλίου 1928. Επέδειξε σημαντικό έργο, παρά τις αντιξοότητες που συνάντησε, και επίλυσε αρκετά ζητήματα που αφορούσαν την εσωτερική αλλά και την εξωτερική πολιτική (βελτίωση των δημόσιων οικονομικών και αποκατάσταση σχέσεων με γειτονικά κράτη)¹⁶¹.

3.5. Υπουργός Οικονομικών

Η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας, όταν βρέθηκε στην εξουσία η κυβέρνηση Ζαΐμη, ήταν οριακή. Το δημόσιο χρέος της χώρας είχε αυξηθεί, δραματικά, εξαιτίας των υπέρογκων ποσών που είχαν ξοδευτεί στα προηγούμενα χρόνια για τις πολεμικές συρράξεις και για την αποκατάσταση χιλιάδων προσφύγων από την Μικρά Ασία. Ακόμα, τα αναγκαστικά δάνεια της 25ης Μαρτίου 1922 και της 24ης Ιανουαρίου 1926 που είχε λάβει η χώρα, είχαν οδηγήσει σε αύξηση του πληθωρισμού και στην υποτίμηση της δραχμής. Έτσι, παρά το προσφυγικό δάνειο του 1924, οι προϋπολογισμοί της χώρας κατά τα έτη 1924-1925 και 1925-1926 ήταν ελλειμματικοί. Το ελληνικό κράτος είχε χρέη προς τις Μεγάλες Δυνάμεις από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (20.710.312 στερλίνες προς την Αγγλία, 15.000.000 δολάρια προς τις ΗΠΑ και 539.000.000 φράγκα προς τη Γαλλία)¹⁶².

Στη δύσκολη αυτή κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει η χώρα, ο Ζαΐμης είχε εμπιστευτεί το Υπουργείο Οικονομικών στον Γεώργιο Καφαντάρη. Ο Ευρυτάνας πολιτικός ήταν αποφασισμένος να ακολουθήσει μια δυναμική πολιτική, στοχεύοντας την εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών, που θα βελτίωνε την πιστοληπτική ικανότητα της χώρας, θα ευνοούσε την έλευση επενδύσεων και ξένων κεφαλαίων στο Ελληνικό κράτος και θα βοηθούσε στην αποκατάσταση των σχέσεων της χώρας με τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Η πρώτη κίνηση του Καφαντάρη ήταν να πραγματοποιηθεί πλήρης καταγραφή των προβλημάτων και των πραγματικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας. Για αυτό το λόγο, στις 10 Δεκεμβρίου 1926, προχώρησε στη σύσταση

¹⁵⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 115.

¹⁶⁰Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 349.

¹⁶¹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 116.

¹⁶²Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1924-1932*, Αθήνα 1978, τ. 3, σ. 155.

ειδικής επιτροπής εμπειρογνομόνων που επιφορτίστηκε με την αρμοδιότητα να προτείνει τα μέτρα που θα βελτιώναν την εθνική οικονομία. Η συγκεκριμένη επιτροπή αποτελούταν από τον διοικητή της Εθνικής Τράπεζας, Αλ. Διομήδη, τους καθηγητές Α. Ανδρεάδη και Κ. Βαρβαρέσο, τον πρώην υπουργό Επισιτισμού, Π. Βουρλούμη, τον διευθυντή του δημοσίου λογιστικού, Α. Σαμαράκη, τον διευθυντή της Ιονικής Τράπεζας, Θ. Λεκατσά, τον πρόεδρο του Εμπορικού Επιμελητηρίου Αθηνών, Α. Αναστασιάδη, και τους επιχειρηματίες Ι. Τερζάκη, Ε. Χαρίλαο, Α. Μάτσα και Στ. Δέλτα¹⁶³.

Η επιτροπή, στα τέλη Ιανουαρίου 1927, παρέδωσε την έκθεση της στον Ευρυτάνα πολιτικό. Σύμφωνα με τους εμπειρογνώμονες, η σταθεροποίηση του νομίσματος και η ισοσκελίση του προϋπολογισμού θα επιτυγχάνονταν μέσω του περιορισμού των δαπανών και της βελτίωσης των εσόδων, την ρύθμιση των ελλειμμάτων και πρωτίστως με την οριστική τακτοποίηση των πολεμικών χρεών.

Στη συνέχεια, ο Καφαντάρης, βλέποντας, την δυσμενή κατάσταση που βρισκόταν η οικονομία, αποφάσισε, ότι η χώρα έπρεπε να προχωρήσει σε εξωτερικό δανεισμό, ώστε να καταφέρει, επιτέλους, να ανακάμψει¹⁶⁴. Ωστόσο, η χώρα, λόγω της αναξιοπιστίας που είχε, δεν μπορούσε να δανειστεί απευθείας από τις διεθνείς αγορές χωρίς τη μεσολάβηση της ΚτΕ¹⁶⁵.

Στις αρχές Ιουνίου, ελληνική αντιπροσωπεία με επικεφαλής τον Καφαντάρη και τον Μιχαλακόπουλο πήγε στη Γενεύη, όπου προχώρησε σε αίτηση για τη χορήγηση δανείου 9.000.000 στερλίνες. Στις 17 Ιουνίου, η ΚτΕ ανακοίνωσε, ότι ενέκρινε το δάνειο, με την προϋπόθεση ότι, το ελληνικό κράτος, από τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, θα επιφορτιζόταν από μια σειρά δεσμεύσεων. Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα, σύμφωνα με την ΚτΕ, έπρεπε, οπωσδήποτε, να επιτύχει την ισοσκελίση προϋπολογισμού των επόμενων δύο ετών, να πληροφορεί για την επόμενη τριετία ανά τρεις μήνες την επιτροπή της ΚτΕ για την πορεία του προϋπολογισμού, να εισέλθει στον έλεγχο της ΕΑΠ (επιτροπή που μεριμνούσε για την αποκατάσταση των προσφύγων) η διαχείριση του προσφυγικού δανείου και να πραγματοποιήσει τραπεζική μεταρρύθμιση με την ίδρυση μίας νέας εκδοτικής τράπεζας (μέχρι τότε το εκδοτικό προνόμιο το κατείχε η Εθνική Τράπεζα).

¹⁶³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 117-118.

¹⁶⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 118.

¹⁶⁵Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1924-1932*, Αθήνα 1978, τ. 3, σ. 156.

Ο Ευρυτάνας πολιτικός ήταν ευχαριστημένος από το αποτέλεσμα των διαβουλεύσεων της Γενεύης. Σε τηλεγράφημα που έστειλε από την Ελβετία στον ελληνικό τύπο, τόνισε, ότι: « Το συμβούλιον της Κοινωνίας των Εθνών διά της χθεσινής αυτού αποφάσεως απεδέχθη τας προτάσεις της ελληνικής κυβερνήσεως, απέμεινε δε εν εκκρεμότητι το ζήτημα μόνον της καταρτίσεως του νομοσχεδίου της τραπεζικής και νομισματικής μεταρρυθμίσεως διά την τυπικήν κατά τον Σεπτέμβριον έγκρισιν. Τα επιτευχθέντα εν Γενεύη αποτελέσματα εδημιούργησαν εξαιρετικώς ευχάριστον διά την χώραν μας διεθνή ατμόσφαιραν»¹⁶⁶.

Στο εσωτερικό, ωστόσο, της χώρας υπήρξαν αντιδράσεις για αυτό το δάνειο. Ειδικότερα, το Λαϊκό Κόμμα διατηρούσε αρνητική στάση ως προς τη νέα τραπεζική μεταρρύθμιση. Ήταν εναντίον της σύστασης εκδοτικής τράπεζας και ήθελε να χωριστεί η Εθνική Τράπεζα σε δύο τμήματα, ένα τραπεζικό και ένα εκδοτικό, τα οποία θα υπάγονταν στον ίδιο διοικητή. Ο Καφαντάρης, όμως, εναντιώθηκε στα λεγόμενα του Λαϊκού Κόμματος και επεσήμανε με σθένος την αναγκαιότητα της τραπεζικής μεταρρύθμισης. Τελικά, ο Υπουργός Οικονομικών υπερίσχυσε έναντι του κόμματος του Π. Τσαλδάρη. Ωστόσο, το Λαϊκό κόμμα σε αντίδραση απέσυρε τους υπουργούς του από την κυβέρνηση συνεργασίας¹⁶⁷.

Επίσης, το κόμμα του Π. Τσαλδάρη ασκούσε κριτική στον Καφαντάρη για τους όρους του δανείου που είχε δεχτεί, λέγοντας, ότι δεν εξυπηρετούσαν το συμφέρον της χώρας. Υποστήριζε, ότι υπήρχε πρόταση σουηδικού ομίλου με τα ίδια λεφτά χωρίς τους όρους της ΚτΕ. Πράγματι, υπήρχε τέτοια πρόταση προς την ελληνική κυβέρνηση. Ο Ευρυτάνας πολιτικός, όμως, δεν ασχολήθηκε με αυτή. Έσπευσε, στις 15 Σεπτεμβρίου 1927, να υπογράψει το πρωτόκολλο, με το οποίο θα δινόταν στην Ελλάδα δάνειο της τάξεως των 9.000.000 στερλινών υπό την εποπτεία της ΚτΕ. Το δάνειο χορηγήθηκε στην χώρα, τον Φεβρουάριο του 1928, από τράπεζες της Αγγλίας, της Αμερικής και της Ιταλίας. Η άρνηση του Καφαντάρη ως προς τη σουηδική πρόταση είχε λογική. Ο Καφαντάρης, γνώριζε, ότι αν εξασφάλιζε δάνειο από την ΚτΕ, θα κέρδιζε, ξανά, η χώρα την εμπιστοσύνη των Μεγάλων Δυνάμεων, τη οποία είχε χάσει εδώ και χρόνια. Ο ίδιος, δηλαδή, πέρα από το οικονομικό, ήθελε η χώρα να αποκτήσει την εύνοια των Μεγάλων Δυνάμεων και σε πολιτικό επίπεδο.

Ο Καφαντάρης, βλέποντας, πιο πέρα, ήξερε, επίσης, ότι, αν η χώρα έλυνε τις οικονομικές τις διαφορές με την Αγγλία, την ΗΠΑ και την Γαλλία θα αποκαθιστούσε

¹⁶⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 122-123.

¹⁶⁷Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 356-359.

το διεθνές κύρος της (το οποίο είχε κλονιστεί από την περίοδο της μικρασιατικής εκστρατείας). Για αυτό το λόγο, ο Ευρυτάνας πολιτικός προχώρησε σε συμφωνία για τον διακανονισμό των πολεμικών χρεών της Ελλάδας προς τα κράτη αυτά. Η συμφωνία με την Αγγλία έγινε στις 9 Απριλίου 1927 και προέβλεπε την αποπληρωμή του χρέους σε 62 ετήσιες δόσεις, που θα ξεκινούσαν από 200.000 και θα κατέληγαν σε 400.000 στερλίνες. Στις 6 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, η Ελλάδα ήρθε σε συμφωνία με τις ΗΠΑ, με βάση της οποίας η Ελλάδα θα έπρεπε να εξοφλήσει το χρέος της σε 62 έτη. Με την Γαλλία, όμως, το Ελληνικό κράτος δεν μπόρεσε να έρθει σε κάποια συμφωνία για τα πολεμικά χρέη (αυτό θα γινόταν αργότερα)¹⁶⁸.

Στη συνέχεια, ο Καφαντάρης θέλησε να επιτύχει τη σταθεροποίηση της δραχμής. Για να το καταφέρει αυτό, έπρεπε, πρωτίστως, να παρεμποδίσει τον πληθωρισμό και να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό. Αυτό συνέβη, με την αισθητή μείωση των δαπανών και με την θέσπιση νέων μέτρων φορολογίας, χωρίς, ωστόσο, να πληγούν οι οικονομικά αδύναμοι πολίτες. Μέσα σε ελάχιστο καιρό, κατάφερε να σταθεροποιήσει την δραχμή, στη βάση των 375 δραχμών έναντι της μίας στερλίνας, όταν λίγο καιρό πριν, η ισοτιμία καθοριζόταν στις 465 δραχμές ανά στερλίνα¹⁶⁹.

Το έργο που πραγματοποίησε στο Υπουργείο Οικονομικών ήταν αξιομνημόνευτο. Μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα, κατάφερε τη σταθεροποίηση της δραχμής, την υλοποίηση τραπεζικής μεταρρύθμισης με την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος, την εξασφάλιση δανείου από την ΚτΕ, την ρύθμιση των πολεμικών χρεών προς τις Μεγάλες Δυνάμεις. Όλα αυτά βοήθησαν ο προϋπολογισμός του έτους 1927-1928 να κλείσει με πλεόνασμα.

Μετά από πολλά χρόνια, ο Κ. Τσάτσος θα πει για τον Ευρυτάνα πολιτικό, ότι: «Εφθασε στο ζενίθ της πολιτικής του σταδιοδρομίας, όχι με τη σύντομη πρωθυπουργία του αλλά με τη δράση ως Υπουργός των Οικονομικών στη λεγόμενη Οικουμενική Κυβέρνηση του 1926. Αυτός ήταν ο κυριώτερος παράγων εκείνης της Κυβέρνησης που έβαλε κάποια τάξη, μετά τα Κινήματα και τις δικτατορίες της προηγούμενης τετραετίας»¹⁷⁰.

¹⁶⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 123-124.

¹⁶⁹Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1924-1932*, Αθήνα 1978, τ. 3, σ. 159 και Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 364.

¹⁷⁰Κ. Τσάτσος, *Λογοδοσία μιας ζωής*, Αθήνα 2000, τ. Α', σ. 260.

Δ' Κεφάλαιο

Η δράση του Γεωργίου Καφαντάρη στα γεγονότα της περιόδου 1928-1933

4.1. Το Κόμμα των Προοδευτικών και η πορεία προς τις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928

Η κυβέρνηση Ζαΐμη, τον Ιούλιο του 1928, υπέβαλε την παραίτηση της. Είχε προηγηθεί η επιστροφή του Βενιζέλου στην ηγεσία του Κόμματος των Φιλελευθέρων και η παραίτηση του Καφαντάρη από επικεφαλής του. Η κυβέρνηση Ζαΐμη παραιτήθηκε λίγες μέρες μετά από την παραίτηση του Καφαντάρη από την θέση του Υπουργού Οικονομικών.

Ο Ευρυτάνας πολιτικός στο διάστημα της θητείας του στο Υπουργείο Οικονομικών είχε δεχτεί αυστηρή κριτική από τον βενιζελικό τύπο και από τον ίδιο τον Ε. Βενιζέλο για την οικονομική πολιτική που ασκούσε, με αποτέλεσμα να θελήσει να αποχωρήσει από το κυβερνητικό σχήμα. Οι ενστάσεις του Βενιζέλου για την οικονομική πολιτική του Καφαντάρη εντοπίζονται, κυρίως, στους χειρισμούς του δεύτερου στο ζήτημα της ίδρυσης της Τράπεζας της Ελλάδος. Πιο συγκεκριμένα, ο Βενιζέλος υποστήριζε, ότι ήταν σφάλμα η αφαίρεση του εκδοτικού προνομίου από την Εθνική Τράπεζα και η μεταβίβαση του σε νέο ίδρυμα¹⁷¹.

Μετά την παραίτηση του Ζαΐμη, ο πρόεδρος της Δημοκρατίας, κατόπιν εισηγήσεως βενιζελικών πολιτικών, έδωσε, στις 4 Ιουλίου 1928, εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Βενιζέλο, η οποία θα προχωρούσε στη διάλυση βουλής και στη διενέργεια εκλογών. Λίγες μέρες μετά η νέα κυβέρνηση ανακοίνωσε την προκήρυξη εκλογών για τις 19 Αυγούστου με πλειοψηφικό σύστημα αυτή τη φορά¹⁷².

Η βενιζελική παράταξη κατέβηκε στις εκλογές αυτές σε μεγάλο βαθμό ενωμένη, αφού με το κόμμα Φιλελευθέρων συνεργάστηκαν τα κόμματα του Παπαναστασίου, του Μιχαλακόπουλου, του Ζαβιτζιάνου και του Κονδύλη. Ο μοναδικός από τις επιφανείς προσωπικότητες του βενιζελικού χώρου που αρνήθηκε να συνεργαστεί με τον Βενιζέλο ήταν ο Καφαντάρης.

Ο Ευρυτάνας πολιτικός, από τα τέλη Μάιου, είχε προχωρήσει στην ίδρυση του κόμματος των Προοδευτικών, στο οποίο προσχώρησαν πολλοί Φιλελεύθεροι βουλευτές όπως ήταν ο Χρ. Αλαμανής, ο Σ. Χατζηγάκης, ο Δ. Τσιτσάρας, ο Δ. Μπενάκης, ο Αλ. Μελάς και ο Αλ. Μυλωνάς.

¹⁷¹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 131-132.

¹⁷²Γ. Δαφνής, *ό. π.*, σ. 383-389.

Οι βασικές αρχές και κατευθύνσεις του νέου κόμματος ανακοινώθηκαν από τον Καφαντάρη στην προεκλογική ομιλία της 12ης Αυγούστου του 1928. Το μεγαλύτερο μέρος της ομιλίας του, ωστόσο, αποτελούσε έναν εκτενή απολογισμό των αποφάσεων που έλαβε ως Υπουργός Οικονομικών κατά τη διακυβέρνηση του Ζαΐμη, ώστε να απαντήσει στις επικρίσεις που είχε δεχτεί, πριν λίγους μήνες από τον Βενιζέλο και από τον ευρύτερα βενιζελικό τύπο για την οικονομική πολιτική που άσκησε¹⁷³. Πλέον γινόταν φανερή η πολιτική του διαφοροποίηση από τον Βενιζέλο. Αυτό, επίσης, υποδηλωνόταν από την αφαίρεση της λέξης Φιλελευθέρων από το κόμμα Προοδευτικών. Συνεπώς, ρήξη του Ευρυτάνα πολιτικού με τον Βενιζέλο ήταν ξεκάθαρη.

Ο Καφαντάρης με την ίδρυση του νέου κόμματος του επεδίωκε να αρθρώσει το δικό του πολιτικό λόγο και να καταθέσει τις προσωπικές του απόψεις για την επίλυση των πολλών προβλημάτων που ταλάνιζαν τη χώρα. Ήθελε να δείξει στους πολίτες, πως το κόμμα του θα μπορούσε να αποτελέσει μια εναλλακτική πρόταση πέρα από την Βενιζελική και την αντιβενιζελική παράταξη αντιστοίχως¹⁷⁴.

Οι θέσεις, ωστόσο, του Ευρυτάνα πολιτικού δεν γνώρισαν ευρεία αποδοχή από τους Έλληνες πολίτες. Ήταν δύσκολο εξ' αρχής, το κόμμα του Καφαντάρη που ήταν το πρώτο κόμμα βενιζελικής προέλευσης (όλα τα μέλη του ήταν βενιζελικοί πολιτικοί) που συμμετείχε σε εκλογές έχοντας απέναντι του τον ίδιο τον Ε. Βενιζέλο, να αποσπάσει αρκετούς ψήφους από τους λεγόμενους βενιζελικούς πολίτες. Ακόμα από την έναρξη της προεκλογικής περιόδου διακρίνονταν οι δυσκολίες, που έπρεπε να ξεπεράσει ο Ευρυτάνας πολιτικός, για να κερδίσει την πολιτική του αυτονομία από τον Βενιζέλο. Οι θερμές εκδηλώσεις αρκετών πολιτών υπέρ του Βενιζέλου στα εγκαίνια του προεκλογικού κέντρου των Προοδευτικών και η βίαιη επίθεση προς τον Καφαντάρη σε περιοδεία του σε προσφυγικούς συνοικισμούς (ο Βενιζέλος διέθετε ισχυρά ερείσματα στους πρόσφυγες) επιβεβαίωσαν, ότι οι βενιζελικοί πολίτες δεν μπορούσαν να δεχτούν την αμφισβήτηση του φυσικού τους ηγέτη¹⁷⁵.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το νέο κόμμα του Ευρυτάνα πολιτικού στις εκλογές της 19ης Αυγούστου εξασφάλισε, μόλις, τρεις έδρες. Αντίθετα, ο Βενιζέλος θριάμβευσε στις εκλογές αυτές, αφού κατάφερε να εξασφαλίσει 223 έδρες έναντι 24

¹⁷³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 136-137.

¹⁷⁴Χ. Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στον Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός (Επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ)*, Ηράκλειο 1992, σ. 442.

¹⁷⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 138.

της αντιβενιζελικής παράταξης. Η τελευταία τετραετία της διακυβέρνησης του Βενιζέλου βρήκε τον Καφαντάρη στην αντιπολίτευση¹⁷⁶.

4.2. Η υποψηφιότητά του για την προεδρία της Δημοκρατίας

Μετά από τις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928, το γεγονός που θα κλόνιζε την ήδη κακή σχέση του Καφαντάρη και Βενιζέλου θα ήταν η υποψηφιότητα για την προεδρία της Δημοκρατίας. Στις 9 Δεκεμβρίου 1929, ο Κουντουριώτης παραιτήθηκε από την προεδρία της Δημοκρατίας. Την επόμενη μέρα, ο πρωθυπουργός πραγματοποίησε σύσκεψη με τους υπόλοιπους αρχηγούς των κοινοβουλευτικών δυνάμεων και πρότεινε για νέο πρόεδρο τον Ζαΐμη. Ήθελε τον Πατρινό πολιτικό για τη θέση αυτή, διότι θεωρούσε, ότι το συγκεκριμένο άτομο δεν θα πρόβαλε δυσκολίες στο κυβερνητικό έργο (ο Ζαΐμης, πράγματι, χαρακτηριζόταν για την μετριοπάθεια και την συμβιβαστική του διάθεση)¹⁷⁷.

Ο Παπαναστασίου και ο Αργυρόπουλος, που έλαβε μέρος στη συνάντηση ως εκπρόσωπος του Κονδύλη, εξέφρασαν την αντίρρηση τους για την υποψηφιότητα Ζαΐμη διότι πίστευαν ότι, την δεδομένη στιγμή, ο θεσμός του προέδρου χρειαζόταν τόνωση και έτσι πρότειναν τον Βενιζέλο για νέο πρόεδρο. Στη πρόταση αυτή συμφώνησε με τη σειρά του και ο Ζαβιτζιάνος, ενώ ο Καφαντάρης την αποδοκίμασε διότι πίστευε, ότι πιθανή εκλογή του Κρητικού πολιτικού θα είχε αρνητικές συνέπειες στο πολιτικό σκηνικό της χώρας. Ο Βενιζέλος με τη σειρά του απάντησε αρνητικά στην πρόταση, υποστηρίζοντας ότι ο θεσμός του προέδρου δεν χρειαζόταν τόνωση. Ο Τσαλδάρης, τέλος, ως ο ηγέτης της αντιβενιζελικής παράταξης δεν πρότεινε κάποιον υποψήφιο (επιθυμούσε την επαναφορά της βασιλείας)¹⁷⁸.

Στις 12 Δεκεμβρίου, σε νέα συνάντηση των πολιτικών αρχηγών συζητήθηκε εκ νέου το ζήτημα της διαδοχής του Κουντουριώτη. Ο πρωθυπουργός, πάλι, πρότεινε την υποψηφιότητα Ζαΐμη, ενώ ο Αργυρόπουλος πρότεινε τον Σοφούλη. Ο Μιχαλακοπούλος, ο Παπαναστασίου και ο Ζαβιτζιανός πρότειναν τον Καφαντάρη για νέο πρόεδρο. Στην υποψηφιότητα του Ευρυτάνα πολιτικού ο Βενιζέλος ήταν αντίθετος διότι ήθελε ένα πιο συγκαταβατικό άτομο στη θέση αυτή. Το γεγονός,

¹⁷⁶Θ. Διαμαντόπουλος, *ό. π.*, σ. 146.

¹⁷⁷Σ. Ριζάς, «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η υποψηφιότητά του για την προεδρία της Δημοκρατίας (Δεκέμβριος 1929)», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 170-171.

¹⁷⁸Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. Β', σ. 22-23.

όμως, ότι σημαντική μερίδα του Τύπου (βενιζελικού και αντιβενιζελικού) αντέδρασε αρνητικά στην υποψηφιότητα Ζαΐμη, ανάγκασε τον πρωθυπουργό να λάβει υπόψη του, σοβαρά, την υποψηφιότητα Καφαντάρη¹⁷⁹.

Η υποψηφιότητα Καφαντάρη γνώρισε θετική ανταπόκριση από σημαντική μερίδα της βενιζελικής αλλά και της αντιβενιζελικής παράταξης. Υπό αυτό το κλίμα, ο Βενιζέλος παραμέρισε τις αμφιβολίες του και τάχθηκε υπέρ της υποψηφιότητας του Ευρυτάνα πολιτικού. Σε συνάντηση, στις 13 Δεκεμβρίου, με τον Παπαναστασίου και τον Ζαβιτζιάνο, γνωστοποίησε την απόφαση του να στηρίξει την υποψηφιότητα Καφαντάρη, ενώ την ίδια μέρα μάλιστα έστειλε επιστολή στον Ευρυτάνα πολιτικό, με την οποία ανακοίνωνε την απόφαση του σε εκείνον¹⁸⁰.

Ο Κρητικός πολιτικός, ωστόσο, δεν ήταν διατεθειμένος να προσφέρει στον Καφαντάρη την προεδρία της Δημοκρατίας χωρίς όρους. Πιο συγκεκριμένα, θα στήριζε την υποψηφιότητα του, με την προϋπόθεση, ότι δεν θα παρέμβαινε στο κυβερνητικό έργο, αλλά θα τηρούσε την ίδια συγκαταβατική στάση που ακολουθούσε ο Κουντουριώτης. Από την άλλη μεριά, ο Καφαντάρης, όμως, δεν ήταν πρόθυμος να ήταν ένας πρόεδρος που θα επικύρωνε, απλώς, τις αποφάσεις της κυβέρνησης¹⁸¹. Για αυτό το λόγο, στην απάντηση που έστειλε στον πρωθυπουργό, ανέφερε, ότι αποδεχόταν την πρόταση που του έκανε αλλά δεν αποδεχόταν τους όρους που του επέβαλε. Υποστήριξε χαρακτηριστικά, ότι : «Εάν εκλεγώ Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα εκτελέσω τα καθήκοντά μου, όπως το Σύνταγμα και οι νόμοι του Κράτους το απαιτούν»¹⁸².

Η απάντηση του Ευρυτάνα πολιτικού, στην πραγματικότητα, ήταν αρνητική διότι ήξερε, ότι η χωρίς όρους εκλογή του στη θέση του προέδρου της Δημοκρατίας δεν θα γινόταν αποδεκτή από τον πρωθυπουργό. Εν τέλει, ο Βενιζέλος απέρριψε την υποψηφιότητα Καφαντάρη. Στη συνέχεια, στις 14 Δεκεμβρίου, ο Ζαΐμης, ύστερα από κοινή συνέλευση της Βουλής και της Γερουσίας, ορίστηκε νέος πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Ο Καφαντάρης, ωστόσο, αισθάνθηκε πολιτικά δικαιωμένος με το γεγονός, πως η υποψηφιότητα του είχε στηριχθεί από μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης και του πολιτικού κόσμου. Σε επιστολή του, το 1930, προς τον Λοβέρδο έγραφε για αυτό το ζήτημα, ότι :« Είμαι ευτυχής διότι η Προεδρική εκλογή, καίτοι ποτέ δεν απέβλεπα

¹⁷⁹Σ. Ριζάς, *ό. π.*, σ. 243-251.

¹⁸⁰Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 237.

¹⁸¹Σ. Ριζάς, *ό. π.*, σ. 180-181.

¹⁸²Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 238.

εις το αξίωμα του Προέδρου και ίσως εάν το ήθελα δεν θα μου ήτο δύσκολον να το επιτύχω, έδωκεν αφορμήν να εκτιμήσω τας διαθέσεις του κόσμου και όπερ σπουδαιότερον τα αισθήματα προσώπων, τα οποία πρωταγωνιστούν στην οικονομική και πνευματικήν του τόπου ζωή»¹⁸³.

4.3. Η εναντίωσή του στο «ιδιώνυμο»

Ο Καφαντάρης, κατά την τετραετία της διακυβέρνησης του Βενιζέλου, άσκησε σημαντική αντιπολίτευση στις αποφάσεις της κυβέρνησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά, τον Μάιο του 1929, η καταψήφιση του νόμου της κυβέρνησης «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», το περίφημο ιδιώνυμο από τον Ευρυτάνα πολιτικό.

Στη συζήτηση που διεξήχθη στη βουλή για το συγκεκριμένο ζήτημα, ο Καφαντάρης τόνισε μεταξύ άλλων, ότι: «Εάν καλώς αντιλαμβάνωμαι, η αρχή είναι, ότι το καθεστώς αυτό δεν έχει πλήρη την άμυνα αυτού διά της κειμένης νομοθεσίας και έχομεν ανάγκην πρόσθετων μέτρων και πρόσθετον μέτρον αποτελεί το νομοσχέδιον το υποβαλλόμενον εις ημάς. Η αρχή είναι η αναγνώρισις της ανάγκης μίας προσθέτου αμύνης της κοινωνικής τάξεως. Αλλ' επ' αυτού δεν θα εύρη ίσως συμφώνους τους φίλους του ο Αξιότιμος Πρόεδρος της Κυβερνήσεως, δεν θα εύρη συμφώνους και ημάς[...]. Εκείνο επί του οποίου ημείς διστάμεθα, είναι η διατύπωσις γενικής αρχής, δυναμένης να εξολισθήση εις καταχρήσεις επικινδύνους διά την πρόοδον του Ελληνικού Έθνους. Διότι είμαι πεπεισμένος, ότι η αγανάκτησις εναντίον της αποσυνθετικής κινήσεως δεν στρέφεται εναντίον των απαρτιζόντων το κόμμα των κομμουνιστών, όσον στρέφεται εναντίον των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων[...]. Κανείς δεν φοβάται τον κομμουνισμόν εις την Ελλάδα. Εις την Ελλάδα θα έλθη ο κομμουνισμός αφού προηγουμένως κατακτήση τον κόσμον. Η Ελλάς θα είναι η τελευταία η οποία θα προσχωρήση εις αυτόν[...]. Αλλού λοιπόν στρέφονται οι ομιλούντες διαρκώς, περί των κινδύνων του κομμουνισμού. Στρέφονται πράγματι εναντίον πάσης νεωτέρας ροπής, κατά πάσης ανακαινίσεως. Στρέφονται εναντίον εκείνων, οι οποίοι αισθάνονται αγάπην και στοργήν και συμπάθειαν προς τας μεγάλας του λαού μάζας. Κάθε κίνησις, η οποία τείνει να προαγάγη τους δυστυχούντας εις την κοινωνίαν ευρίσκει αυτούς αντιμετώπους. Δεν τους εύρεν αντιμετώπους η αγροτική μεταρρυθμισις, τους εύρεν αντιμετώπους η εργατική

¹⁸³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 141-142.

μεταρρυθμίσεις. Εάν τους ερωτήσετε, θα σας απαντήσουν ειλικρινώς, θα το ειπουν: Χειρότερος κομμουνιστής από εκείνους, οι οποίοι κάνουν αυτές τας μεταρρυθμίσεις εις την εκπαίδευσιν, γεωργίαν εις την εργατικήν πολιτικήν, είτε εις την εκπαιδευτικήν πολιτικήν, δεν υπάρχει. Και αυτός ακριβώς[...]είναι ο εκ του νομοσχεδίου κίνδυνος[...] δεν δίδετε όπλα εις τας μελλούσας Κυβερνήσεις, να πλήξουν πράγματι τον απτόν κίνδυνον τον αληθή κίνδυνον. Δίδετε τα όπλα εις τας μελλούσας Κυβερνήσεις, να πνίξουν κάθε ροπήν εις τον τόπον αυτόν, η οποία τείνει να παράσχη ανακούφισιν εις τους πτωχούς και εργαζομένους»¹⁸⁴.

Ο Καφαντάρης, με βάση τα παραπάνω λόγια του, θεωρούσε, ότι η αστική δημοκρατία στην χώρα δεν κινδύνευε να καταλυθεί από τον κομμουνισμό. Αντίθετα, πίστευε, ότι το «ιδιώνυμο» μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από κάποια μελλοντική κυβέρνηση, όχι για να καταπολεμήσει τον κομμουνισμό, που στη τελική ήταν μια ιδεολογία που την ασπαζόταν μικρή μερίδα των πολιτών, αλλά για να εφαρμόσει μια αντιλαϊκή πολιτική.

Λίγους μήνες μετέπειτα, ο Ευρυτάνας πολιτικός με άρθρο του με τίτλο «Το Φόβητρον των Ανωμαλιών» στο περιοδικό Πειθαρχία, στις 5 Ιανουαρίου 1930, έθεσε την άποψη του για ποιο λόγο η κυβέρνηση είχε ψηφίσει το «ιδιώνυμο»¹⁸⁵. Αφορμή για την παρέμβαση του, την δεδομένη χρονική στιγμή, ήταν η δήλωση του προέδρου της βουλής, Ι. Τσιριμώκου, σύμφωνα με την οποία «μικραί νοσηραί εκδηλώσεις τούτου ώθησαν τινάς εις σκέψεις περί καταλύσεως αυτού και αντικαταστάσεώς του δια πολιτικών συστημάτων ανελεύθερων και ξένων προς τον χαρακτήρα, την ψυχήν και το πνεύμα του Έλληνος»¹⁸⁶.

Ο Καφαντάρης, στην αρχή του άρθρου του, ανέφερε ως αφελείς όσους πίστευαν, ότι οι ανησυχίες «εκ του μοναρχισμού ή της κομμουνιστικής δράσεως ενέπνευσαν τας επισήμους προς προστασίαν του κοινοβουλευτισμού επικλήσεις. Ο μοναρχισμός έχει αποβάλει και αυτήν την διάθεσιν προς κίνησιν διά την παντελή έλλειψιν δυνάμεως και λαϊκής ενθαρρύνσεως, η δε εξάπλωσις των κομμουνιστικών δοξασιών, προσκόπτουσα εις την εθνικήν ιδιοσυγκρασίαν, παραμένει πάντοτε ασήμαντος και ευκόλως προλαμβάνεται διά των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και των κατασταλακτικών μέτρων».

¹⁸⁴M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 142-143.

¹⁸⁵X. Χατζηιωσήφ, *ό. π.*, σ. 450.

¹⁸⁶M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 145.

Στη συνέχεια, ο Ευρυτάνας πολιτικός τονίζει, ότι δεν υφίσταται κίνδυνος ανατροπής του πολιτεύματος από κάποια στρατιωτική επέμβαση, όπως είχε συμβεί στο παρελθόν. Ειδικότερα, αναφέρει ότι: «Η απομάκρυνση από της ανωμάλου περιόδου, ήτις υπέθαλπε τας παρεκτροπάς, η προσφάτος εκ της δικτατορίας δοκιμασία, η οποία ενέπνευσεν την κοινήν κατ' αυτής απέχθειαν, η εξομάλυνσις των αμεσώτερον θιγόντων το σώμα των αξιωματικών ζητημάτων και πλείστοι άλλοι λόγοι αποκλείουν του λοιπού οιονδήποτε σοβαράν απόπειραν πραξικοπημάτων».

Για τον Καφαντάρη, ο πρωθυπουργός μονάχα, την δεδομένη χρονική στιγμή, αποτελούσε απειλή για την εύρυθμη λειτουργία της αστικής δημοκρατίας, διότι επεδίωκε να συσσωρεύσει όλες τις εξουσίες στα χέρια του με μια σειρά από ενέργειες.

Πιο συγκεκριμένα, τονίζει ότι: «Εάν πρόκειτο[...] να κρίνωμεν περί της θέσεως του κοινοβουλευτισμού παρ' ημίν, επί άλλου σημείου θα έπρεπε να στρέψωμεν την προσοχήν μας, προς τον τρόπον της εφαρμογής του. Να εξετάσωμεν δηλαδή κατά πόσον ανταποκρίνεται προς τας θεμελιώδεις του αρχάς η συγκέντρωσις τόσον απορροφητικής δυνάμεως εις χείρας ενός μόνου προσώπου. Αποτελεί βεβαίως διαστροφήν του συστήματος η εξάντλησις αυτού εις άκαρπον λογοκοπίαν ή ο υπέρμετρος της εξουσίας θρυμματισμός ο καθιερώνων εις κανόνα τας κρίσεις. Αλλά δεν είναι ανάγκη[...] να περιπέσωμεν από του ενός εις άλλο άτοπον και, όπως αποφύγωμεν την αδράνειαν, να δεχθώμεν να εκφυλισθή ο θεσμός, του οποίου η χρησιμότης έγκειται εις την συλλογικήν σκέψιν και ενέργειαν, εις σύστημα προσωπικόν. Διότι τι άλλο η σύστημα προσωπικόν είναι η ύπαρξις μιας κυριάρχου θελήσεως και η πλήρης εξουδετέρωσις των οργάνων, τα οποία ενσαρκώνουν την δημοκρατικήν ιδέαν, η εξουδετέρωσις των οργάνων, τα οποία ενσαρκώνουν την δημοκρατικήν ιδέαν, η εξουδετέρωσις της βουλής, των υπουργών, των αυτονόμων οργανισμών ; Πώς θέλομεν να αναπτυχθή ελεύθερος ομαδικός βίος, το κύριος δηλαδή γνώρισμα του συγχρόνου δημοκρατικού πολιτισμού όταν εξαναγκάζονται [...] αι κοινοβουλευτικά επιτροπαί να μη έχουν γνώμας ή να απαρνούνται τας γνώμας των, ή όταν υπουργοί ουχί επαρκείς στέργουν να παρίστανται ως απλοί ακροαταί ενώπιον των νομοθετικών σωμάτων και να εξαφανίζονται εν τη διοικήσει προ της πρωθυπουργικής πολυπραγμοσύνης, ή όταν απλαί των συμβουλίων υποδείξεις χαρακτηρίζονται ως επαναστάσεις, συνεπαγόμεναι την ανατροπήν της διοικήσεως των ιδρυμάτων, ή όταν η εθνική αντιπροσωπεία μεταβάλλεται εις τύπον διακοσμητικόν ; Διά να λειτουργήση γνησίως το πολιτικόν ημών σύστημα

ενδεδειγμένον θα ήτο, όχι βεβαίως να κατατμηθή ή εκ των εκλογών προελθούσα πλειοψηφία, αλλά διάφορος, περισσότερο φιλελεύθερα, να είνε η χρήση της συγκεντρωθείσης δυνάμεως, συνάμα δε κοινή να καταβληθή προσπάθεια διά την προαγωγήν των πολιτικών ημών ηθών και την ανάπτυξιν του πνεύματος της συνεργασίας των κομμάτων, η οποία θα ασφαλίση την κυβερνητικήν ευστάθειαν χωρίς την απόλυτον του ενός εξ' αυτών ηγεμονίαν».

Ο Καφαντάρης, στο τέλος του άρθρου, προειδοποιούσε ότι: «Το φόβητρον των ανωμαλιών νοθεύει το δημόσιον φρόνημα και απομακρύνει την πολιτικήν ζωήν από τον φυσικόν της ρούν[...] είνε όπλον ύποπτον και ουχί σπανίως επικινδυνωδέστερον διά τον τόπον και από αυτάς τας ανωμαλίας»¹⁸⁷.

Ο Ευρυτάνας πολιτικός, ουσιαστικά με το άρθρο αυτό, κατηγορούσε τον πρωθυπουργό, ότι περιφρονούσε τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς και ότι καλλιεργούσε το φόβο για τάχα απειλή του πολιτεύματος, στοχεύοντας να συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στο πρόσωπο του.

Το συγκεκριμένο άρθρο σχολιάστηκε εκτενώς από το Τύπο της εποχής (βενιζελικό και αντιβενιζελικό) για το αιχμηρό ύφος του. Για τον Καφαντάρη, ό οποίος ήταν ένας βαθύτατα δημοκρατικός άνθρωπος, το «ιδιώνυμο» συνιστούσε έναν απεχθή νόμο που καταπατούσε τη δημοκρατία και τις ατομικές ελευθερίες¹⁸⁸. Την ίδια άποψη είχαν και άλλοι πολιτικοί του φιλελεύθερου χώρου όπως ήταν ο Παπαναστασίου, ο οποίος είχε συνεργαστεί με τον Βενιζέλο στις προηγούμενες εκλογές. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι την τελευταία τετραετία της διακυβέρνησης Βενιζέλου είχε σχηματιστεί, πλέον, μια βενιζελογενούς αντιπολίτευση, η οποία δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί σκληρή γλώσσα για τις πρακτικές που ακολουθούσε η κυβέρνηση σε ζητήματα της εσωτερικής πολιτικής (οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα) αλλά και εξωτερικής πολιτικής (ελληνοτούρκικο σύμφωνο φιλίας).

Πάντως, ο Καφαντάρης σε άλλες δημόσιες τοποθετήσεις του, εκείνη την περίοδο, για άλλα ζητήματα ήταν πιο ήπιος, σε σχέση με τη παρέμβαση του για το «ιδιώνυμο»¹⁸⁹.

¹⁸⁷Γ. Καφαντάρης, «Το φόβητρον των ανωμαλιών», στο: *Πειθαρχία* (5 Ιανουαρίου 1930), σ. 4-5.

¹⁸⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 147-148.

¹⁸⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 149-150.

4.4. Η «Τρίτη Κατάσταση» και η πορεία προς τις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, λόγω της κακής οικονομικής κατάστασης της χώρας, δεχόταν ασφυκτικές πιέσεις από τον αντιπολιτευόμενο Τύπο να παραιτηθεί. Μέσα στο κλίμα αυτό, ο Κρητικός πολιτικός επεδίωξε τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης. Πράγματι, πραγματοποιήθηκαν δύο συναντήσεις του πρωθυπουργού με τους πολιτικούς αρχηγούς, η πρώτη στις 25 Μαρτίου και η δεύτερη στις 28 Μαρτίου, για το ζήτημα αυτό, χωρίς ωστόσο να υπάρχει ταύτιση απόψεων.

Ο Καφαντάρης από τη μεριά του ήταν υπέρ του σχηματισμού της οικουμενικής κυβέρνησης διότι θεωρούσε πως το οικονομικό αδιέξοδο που είχε περιέλθει η χώρα (είχε προηγηθεί διεθνής οικονομική κρίση του 1929 που συνέβαλε σε αυτή την κατάσταση), απαιτούσε την σύμπραξη των δημοκρατικών δυνάμεων. Ωστόσο, όλες οι προσπάθειες ήταν άκαρπες, εξαιτίας, κυρίως, από την άρνηση της αντιβενιζελικής παράταξης να λάβει μέρος σε μια οικουμενική κυβέρνηση. Υπό αυτές τις συνθήκες, η κυβέρνηση Βενιζέλου, στις 21 Μαΐου, παραιτήθηκε και την διαδέχτηκε η κυβέρνηση Παπαναστασίου, η οποία, όμως, στις 3 Ιουνίου, δήλωσε τη παραίτηση της. Τότε ο Βενιζέλος σχημάτισε, ξανά, κυβέρνηση, η οποία, άμεσα, αποφάσισε την προκήρυξη εκλογών στις 25 Σεπτεμβρίου 1932¹⁹⁰.

Η πορεία προς τις συγκεκριμένες εκλογές υπήρξε ιδιαίτερα τεταμένη. Ο Κρητικός πολιτικός, στην προσπάθειά του να συσπειρώσει την παράταξη του, έθεσε στο προσκήνιο, ξανά, το πολιτειακό ζήτημα. Στόχευε συνειδητά σε μια τεχνητή αναβίωση του διχασμού, ώστε να μεταφερθεί η αντιπαράθεση από την οικονομία σε μια άκαιρη συζήτηση για το πολίτευμα.

Ο Καφαντάρης απάντησε στην τακτική αυτή επιλογή του Βενιζέλου με την δημιουργία της «Τρίτης Καταστάσεως». Εμφανίστηκε σε μια περίοδο αναβίωσης του δίπολου βενιζελισμός η αντιβενιζελισμός, ως μια τρίτη, εναλλακτική πρόταση για την έξοδο από την συνεχή οικονομική και πολιτική κρίση. Το διχαστικό δίλημμα της βασιλευόμενης ή αβασίλευτης δημοκρατίας, δεν τον ένοιαζε, επειδή στην πραγματικότητα, πλέον, δεν υπήρχε τέτοιο δίλημμα. Ο Ευρυτάνας πολιτικός επεδίωξε να περιορίσει τις αντιθέσεις και να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ της βενιζελικής και αντιβενιζελικής παράταξης, κρατώντας, ωστόσο, ίσες αποστάσεις και από τις δύο παρατάξεις. Η «Τρίτη Κατάσταση» υλοποιήθηκε με την εκλογική συνεργασία του

¹⁹⁰Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. Β', σ. 125-142.

Κόμματος των Προοδευτικών με επιφανείς προσωπικότητες τόσο από τον βενιζελικό (Αλ. Διομήδης, Κ. Ζαβιτζιάνος και πολλοί άλλοι) όσο και από τον αντιβενιζελικό (Α. Σλήμαν, Α. Ρωμαίος και πολλοί άλλοι) χώρο¹⁹¹.

Ο Καφαντάρης, στις 10 Ιουλίου 1932, σε προεκλογική ομιλία του στον Πειραιά, έδωσε ένα ξεκάθαρο στίγμα της «Τρίτης Καταστάσεως», λέγοντας, ότι: «Κοινή [...] είναι την στιγμήν αυτήν η συναίσθησις ότι άνευ αμέσου ριζικής μεταβολής εις τον δημόσιον βίον, ευσεβής θα παρέμεινεν ο πόθος, ο πόθος της ανορθώσεως του Έθνους. Ο πολιτικός φεουδαρχισμός δίδει κρίσιμον μάχην καταφεύγων εις θεμιτά και αθέμιτα μέσα, όπως διατήρηση την ολεθρίαν του επί του Ελληνικού λαού κυριαρχίαν. Και είναι ύψιστη Εθνική ανάγκη να καταρρεύση ο πολιτικός φεουδαρχισμός διά να αναπτύξη ελευθέρως το Έθνος τας δημιουργικάς του αρετάς και το Δημοκρατικόν πολίτευμα την αγαθοποιόν του δύναμιν. Δεν αντιπροσωπεύει δε τον πολιτικόν φεουδαρχισμόν μόνον το εν εκ των παλαιών κομμάτων, τον αντιπροσωπεύουν εξ' ίσου και το εν και το άλλο, και το κόμμα το κυβερνών και το κόμμα το Λαϊκόν. Η εθνική κατάπτωσης επέσυρε και δικαίως, την κοινήν δυσπιστίαν κατά του αμεσώτερου αυτής υπευθύνου, κατά του κυβερνώντος κόμματος. Αλλ' όχι μικρότερα οφείλει να είναι η δυσπιστία και κατά του Λαϊκού κόμματος του οποίου ούτε η ιστορία, ούτε αι ιδέαι, ούτε η σύνθεσις, ούτε αι διαθέσεις παρέχουν οιονδήποτε εγγύησιν καλλιτέρας των δημοσίων πραγμάτων διαχειρίσεως. Εάν κατά το 1928 ο λαός διέπραξε το λάθος να περιβάλη με τυφλήν εμπιστοσύνην τους σήμερα κυβερνώντας, το λάθος τουλάχιστο εκείνο είχε το ελαφρυντικόν, είχε την δικαιολογίαν της ιστορικής του Κόμματος των Φιλελευθέρων και του αρχηγού του αίγλης [...]. Παρ' όλα αυτά ούτε η ιστορία, ούτε αι παραδόσεις του κόμματος τούτο κατώρθωσαν να προφυλάξουν τους ιθύνοντας αυτό από τα τρομερά σφάλματα εις τα οποία εξωλίσθησαν, σφάλματα των οποίων τας καταστρεπτικάς συνεπειάς δοκιμάζει σήμερον ο τόπος. Η σκουριά του παλαιοκομματισμού παρέλυσε τας αγαθάς διαθέσεις, εισεχώρησε δε τόσον βαθέως ώστε να βλέπωμεν χθες ακόμη τον κ. Πρωθυπουργόν να εξυμνή όλα τα αξιοθρήνητα σημεία της τετραετούς κακοδιοικήσεως ως θριάμβους. Αλλ' εάν είχαν κάποια δικαιολογίαν κατά το 1928 η λαϊκή εμπιστοσύνη προς το φιλελεύθερον κόμμα και τον αρχηγόν του, ποιόν θα έχη κατά τας εκλογάς αυτάς ελαφρυντικόν ενδεχομένη ενίσχυσις του Λαϊκού κόμματος ; Ποίους τίτλους έχει να επιδείξει το κόμμα τούτο εκ του παρελθόντος ; Ποίας ποτέ

¹⁹¹ Δ. Αγραφιώτης, ό. π., σ. 252.

υπηρεσίας προσέφευγον εις την χώραν και εις τον λαόν ; Δεν επιθυμώ[...] να αναξέσω παλαιάς πληγάς και να κατατρίβω εις παρελθοντολογία. Όλας μου τας δυνάμεις από του 1923 τας διέθεσα διά την αποκατάστασιν της γαλήνης και της ψυχικής του Έθνους ενότητος, συνέχισις δε της προσπαθείας ταύτης είναι η σκέψις και ο αγών προς δημιουργίαν τρίτης καταστάσεως»¹⁹².

Ο Καφαντάρης, σε όλη την διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, συνέχισε να στρέφεται τόσο εναντίον του Κόμματος των Φιλελευθέρων όσο και του Λαϊκού Κόμματος διότι θεωρούσε, πως οι συγκεκριμένες παρατάξεις έθεταν διχαστικά διλήμματα για να αποπροσανατολίσουν τους πολίτες από τα πραγματικά προβλήματα του τόπου. Ασκούσε, ακόμη, αυστηρή κριτική στην τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου για την οικονομική και κοινωνική πολιτική που είχε ακολουθήσει και στο Λαϊκό Κόμμα για την στάση που είχε τηρήσει την περίοδο 1915-1922 στα εθνικά θέματα¹⁹³.

Το αποτέλεσμα, ωστόσο, των εκλογών της 25ης Σεπτεμβρίου 1932, δεν δικαίωσε τις προσδοκίες του Καφαντάρη, αν και η παράταξη του αναδείχτηκε τρίτη δύναμη, συγκεντρώνοντας 15 έδρες και ποσοστό 8,35% έναντι 3 εδρών και ποσοστού 2,53% που έλαβε το 1928. Η συσπείρωση των βενιζελικών πολιτών γύρω από το πρόσωπο του Βενιζέλου ήταν ξεκάθαρη. Το Κόμμα Φιλελευθέρων εξασφάλισε 98 έδρες ενώ το Λαϊκό Κόμμα 95 έδρες. Λόγω το ότι οι εκλογές διεξήχθησαν με απλή αναλογική, κανένα κόμμα δεν συγκέντρωσε την απαραίτητη πλειοψηφία για να σχηματίσει κυβέρνηση¹⁹⁴.

Μέσα στο κλίμα αυτό, ξεκίνησαν οι διαβουλεύσεις μεταξύ των αρχηγών για το σχηματισμό κυβέρνησης. Τελικά, ύστερα από μια σειρά συζητήσεων, το Λαϊκό Κόμμα μαζί με τα υπόλοιπα αντιβενιζελικά κόμματα σχημάτισε κυβέρνηση¹⁹⁵, στις 30 Οκτωβρίου, με τη ψήφο ανοχής των βενιζελικών κομμάτων ανάμεσα των οποίων ήταν και το κόμμα του Καφαντάρη. Ωστόσο, η νέα κυβέρνηση θα άντεχε στην εξουσία μέχρι τις αρχές του 1933¹⁹⁶.

¹⁹²Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 267-269.

¹⁹³Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 252-253.

¹⁹⁴Θ. Διαμαντόπουλος, *ό. π.*, σ. 147.

¹⁹⁵Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 395.

¹⁹⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 183.

Ε' Κεφάλαιο

Ο Γεώργιος Καφαντάρης και οι πολιτικές εξελίξεις μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1933-1940)

5.1. Η συνεργασία του με τον Βενιζέλο και η άνοδος της αντιβενιζελικής παράταξης στην εξουσία

Το Λαϊκό κόμμα παρέμεινε στην εξουσία για μικρό χρονικό διάστημα, αφού στις 13 Ιανουαρίου 1933, το Κόμμα των Φιλελευθέρων καταψήφισε την κυβέρνηση (όπως αναφέρθηκε παραπάνω η κυβέρνηση είχε στηριχθεί με την ψήφο ανοχής των βενιζελικών κομμάτων), αναγκάζοντας τον Τσαλδάρη να παραιτηθεί. Τότε, ο πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο Αλ. Ζαΐμης, φοβούμενος το ενδεχόμενο μιας νέας κυβερνητικής κρίσης, έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης συνασπισμού στον Καφαντάρη. Ο Ευρυτάνας πολιτικός ήρθε σε επαφή με τον Μιχαλακόπουλο, τον Παπαναστασίου και τον Σοφιανόπουλο διότι επεδίωκε τη στήριξη και τη συμμετοχή τους σε μια νέα κυβέρνηση. Ωστόσο, η απάντηση που έλαβε από εκείνους ήταν αρνητική¹⁹⁷.

Στη συνέχεια, ο Καφαντάρης στράφηκε στον Βενιζέλο, ώστε να αναλάβει εκείνος πρωτοβουλίες για το σχηματισμό κυβέρνησης. Ο Κρητικός πολιτικός δέχτηκε να τεθεί επικεφαλής κυβέρνησης ευρείας συνεργασίας (στην κυβέρνηση συμμετείχαν αποκλειστικά τα βενιζελικά κόμματα) και ζήτησε από τον Καφαντάρη να αναλάβει το Υπουργείο Οικονομικών. Ο Καφαντάρης αποδέχτηκε την πρόταση, λέγοντας στον Βενιζέλο, ότι: «Δέχομαι οποιοδήποτε υπουργείον μου δώσετε. Πρέπει να σας βοηθήσουμε για να σώσετε τον τόπον». Η νέα κυβέρνηση ορκίστηκε στις 16 Ιανουαρίου 1933, ενώ λίγο αργότερα προκήρυξε εκλογές για τις 5 Μαρτίου 1933. Αυτή θα ήταν και η τελευταία κυβέρνηση του Βενιζέλου¹⁹⁸.

Η συμμετοχή του Ευρυτάνα πολιτικού στο νέο κυβερνητικό σχήμα και η απόφαση του συνεργαστεί στις προσεχείς εκλογές με τον ηγέτη του Κόμματος Φιλελευθέρων δείχνει ότι το χάσμα μεταξύ στους δύο άνδρες είχε, πλέον, σε μεγάλο βαθμό γεφυρωθεί. Ο Καφαντάρης, παρά την σκληρή αντιπολίτευση εναντίον του Βενιζέλου στα προηγούμενα έτη, επεδίωκε την πολιτική σταθερότητα στον τόπο και για αυτό το λόγο στήριξε τον Κρητικό πολιτικό¹⁹⁹.

¹⁹⁷Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 278-279.

¹⁹⁸Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. Β', σ. 176-178.

¹⁹⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 183-184.

Στις εκλογές της 5ης Μαρτίου, τα βενιζελικά κόμματα που συμμετείχαν σε κοινό συνδυασμό, με την ονομασία «Εθνικός Συνασπισμός» εξασφάλισαν 110 έδρες έναντι 136 της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης», που αποτελούταν από τα αντιβενιζελικά κόμματα. Το κόμμα του Καφαντάρη εξασφάλισε, μόλις, 10 έδρες. Ο Ευρυτάνας πολιτικός στα επόμενα έτη θα ασκούσε αντιπολίτευση εναντίον του Τσαλδάρη αλλά και του Κονδύλη, ο οποίος, πλέον, είχε γίνει φιλοβασιλικός²⁰⁰.

5.2. Η εμπλοκή του στο κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935

Η αντιβενιζελική παράταξη, την δεκαετία του 30, είχε, πλέον, εδραιωθεί στην εξουσία. Οι βενιζελικοί, βλέποντας την υφιστάμενη κατάσταση, θέλησαν να προχωρήσουν στην εκδήλωση κινήματος, με σκοπό να ανατρέψουν την αντιβενιζελική κυβέρνηση. Το κίνημα της 1ης Μαρτίου αποτέλεσε την τελευταία απόπειρα της βενιζελικής παράταξης να επιστρέψει στην εξουσία, αξιοποιώντας τα ισχυρά ερείσματα που συνέχιζε να κατέχει στο στρατό.

Την προετοιμασία και την εκτέλεση του κινήματος ανέλαβαν δύο στρατιωτικές οργανώσεις. Η «Ελληνική Στρατιωτική Οργάνωση» (ΕΣΟ) και η «Δημοκρατική Άμυνα». Η ΕΣΟ αποτελούταν από εν ενεργεία κατώτερους στρατιωτικούς, απόφοιτους της Σχολής Ευελπίδων και με επικεφαλείς τον συνταγματάρχη Στ. Σαράφη, τον αντισυνταγματάρχη Χρ. Τσιγάντε και τον λοχαγό Ι. Τσιγάντε, προσδοκούσε τη μεταρρύθμιση του στρατεύματος και την αποτροπή πιθανής δικτατορίας από τον Κονδύλη, ο οποίος, πλέον, είχε εξελιχθεί σε σημαίνων πρόσωπο της αντιβενιζελικής παράταξης. Τη «Δημοκρατική Άμυνα» την αποτελούσαν απότακτοι αξιωματικοί που είχαν διωχθεί από το στράτευμα μετά την κατάλυση του καθεστώτος του Πάγκαλου ή μετά την αποτυχία του κινήματος της 6ης Μαρτίου 1933 και επιθυμούσαν την επιστροφή τους στο στρατό. Επικεφαλής της οργάνωσης ήταν ο απόστρατος Πλαστήρας²⁰¹.

Οι δύο οργανώσεις τέθηκαν υπό την εποπτεία μιας τριμελούς Επαναστατικής Επιτροπής, ώστε να συντονιστεί η δράση τους. Η επιτροπή αυτή αποτελούταν από τον βενιζελικό πολιτικό Αλ. Ζάννα, τον απόστρατο πλοίαρχο Α. Κολιαλέξη και τον Στ. Σαράφη. Την πολιτική ηγεσία του κινήματος την είχε αναλάβει ο ίδιος ο Ε. Βενιζέλος. Ωστόσο, η έλλειψη συντονισμού των επαναστατών, σε συνδυασμό με την

²⁰⁰G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα 2004, τ. Β', σ. 1182-1183.

²⁰¹Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000, σ. 184-195.

άρνηση των υπόλοιπων επιφανών προσωπικοτήτων του βενιζελικού χώρου να συμμετάσχουν ενεργά στην προετοιμασία του κινήματος, οδήγησαν στην αποτυχία του όλου εγχειρήματος²⁰².

Μετά από την καταστολή του κινήματος, οι κυβερνητικές δυνάμεις συνέλαβαν πολλούς βενιζελικούς πολιτικούς. Όπως ήταν ο Καφαντάρης, ο Σοφούλης, ο Παπαναστασίου, ο Μυλωνάς, ο Γονατάς και πολλοί άλλοι²⁰³. Η ηγετική ομάδα της βενιζελικής παράταξης, εκτός από τον Μιχαλακόπουλο, που καταδίκασε δημοσίως το κίνημα, οδηγήθηκε σε δίκη. Συνολικά, δικάστηκαν 26 κορυφαίες φυσιογνωμίες του βενιζελικού χώρου, ανάμεσα τους και ο Βενιζέλος, ο οποίος, ωστόσο, μετά την καταστολή του κινήματος, φυγαδεύτηκε στο εξωτερικό. Η δίκη ξεκίνησε στις 23 Απριλίου και τελείωσε στις 5 Μαΐου 1935. Οι πρωτεργάτες του κινήματος όπως ήταν ο Πλαστήρας και ο Βενιζέλος καταδικάστηκαν ερήμην σε θάνατο, ενώ στα υπόλοιπα άτομα υπήρξε διακύμανση ποινών. Οι περισσότεροι που έλαβαν μέρος στο κίνημα δέχτηκαν ποινές φυλάκισης από 2,5 έως 20 έτη. Κάποιοι αθωώθηκαν, ενώ κάποιοι, όπως ήταν ο Καφαντάρης, απαλλάχθηκαν λόγω «πλήρους συγχύσεως»²⁰⁴.

Ο Καφαντάρης, στην απολογία του στο Στρατοδικείο, υποστήριξε με σθένος την αθωότητα του. Ανέφερε, ότι δεν γνώριζε για την ύπαρξη κινήματος και ότι ποτέ δεν ήταν μέλος κάποιας παραστρατιωτικής οργάνωσης. Τόνισε, ακόμη, ότι ήταν από πάντα εναντίων των επεμβάσεων του στρατού στην πολιτική, και σε όσους πολιτικούς ήθελαν «να καταστήσουν τον στρατόν και τους αξιωματικούς υποχείριους των κομματικών των συμφερόντων» και δήλωσε ότι το πρωταρχικό του μέλημα μετά την μικρασιατική καταστροφή ήταν η λήξη του Εθνικού Διχασμού. Συνάμα, σε εκείνους που τον κατηγορούσαν, ότι δεν καταδίκασε δημοσίως το κίνημα, όπως έκανε ο Μιχαλακόπουλος, αποκρίθηκε, ότι σκόπευε να στείλει τηλεγράφημα στον Βενιζέλο για να του πει να σταματήσει τις προσπάθειες του κινήματος για την κατάλυση της εξουσίας, αλλά δεν το έκανε διότι το κίνημα είχε, ήδη, κατασταλεί από τις κυβερνητικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα μια δική του παρέμβαση, την δεδομένη στιγμή, να ήταν μάταια²⁰⁵.

Ο Καφαντάρης ήθελε να διαχωρίσει τη θέση του τόσο από το κίνημα, όσο και από τον Βενιζέλο. Ωστόσο, όχι μόνο γνώριζε για την οργάνωση του κινήματος,

²⁰²Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000, σ. 186-189.

²⁰³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 201.

²⁰⁴Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, σ. 354.

²⁰⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 201-202.

αλλά ήταν ένθερμος υποστηρικτής του. Σύμφωνα, με την μετέπειτα μαρτυρία του Ζάννα, ο Καφαντάρης ήταν ο πρώτος, μετά από τις επαναληπτικές εκλογές της Θεσσαλονίκης στις 2 Ιουλίου 1933, ο οποίος είχε προτείνει στους ηγέτες της βενιζελικής παράταξης τον σχηματισμό στρατιωτικής οργάνωσης αμυντικού χαρακτήρα. Σύμφωνα με τον Ζάννα, ο Καφαντάρης είπε ότι: «...το Λαϊκόν κόμμα προετοιμάζει ασφαλώς δικτατορίαν, διότι προσπαθεί με κάθε τρόπο να αλλοιώση την σύνθεσι του στρατεύματος και της χωροφυλακής και να επιβληθή διά της βίας [...]. Γι' αυτό πρέπει απολύτως να ληφθούν μερικά μέτρα, να οργανωθή, ούτως ειπείν, μια άμυνα για να μη βρεθούμε αργότερα τελείως απαρασκευάστοι...».

Ο Βενιζέλος συμφώνησε με την πρόταση του Καφαντάρη, ενώ ο Παπαναστασίου διαφώνησε, υποστηρίζοντας ότι μια τέτοια οργάνωση θα οδηγούσε τη χώρα σε νέο εμφύλιο. Ο Καφαντάρης, ωστόσο, τόνιζε ότι η οργάνωση θα «πρέπει να γίνη το ταχύτερον, εάν θέλουμε να μη γίνουμε δούλοι, εάν πράγματι ενδιαφερόμαστε για τη δημοκρατία». Έτσι, αποφασίστηκε η σύσταση μιας επιτροπής για να κρίνει, εάν η δημιουργία μιας στρατιωτικής οργάνωσης ήταν εφικτή. Η Επιτροπή αυτή αποτελούταν από τον Καφαντάρη, τον Μαρή, τον Παπαναστασίου, τον Μυλωνά και τον Ζάννα. Η πρώτη συνεδρίαση της επιτροπής πραγματοποιήθηκε 15 μέρες αργότερα και ανέθεσε στον Ζάννα να συνομιλήσει με αξιωματικούς των Ενόπλων Δυνάμεων με σκοπό «την άμυνα του πολιτεύματος και των ελευθεριών του λαού»²⁰⁶.

Το επόμενο διάστημα, η ανάγκη συντονισμού της δράσης της ΕΣΟ και της «Δημοκρατικής Άμυνας» οδήγησε στην απόφαση για σύσταση μιας τριμελούς Επαναστατικής Επιτροπής (έχει γίνει εκτενής αναφορά παραπάνω). Η επιτροπή ήθελε να τεθεί επικεφαλής του κινήματος ο Βενιζέλος και όχι ο Πλαστήρας, λόγω της έλλειψης εμπιστοσύνης της ΈΣΟ προς τον αρχηγό της «Δημοκρατικής Άμυνας». Ο Κρητικός πολιτικός, αν και στην αρχή δεν επιθυμούσε να τεθεί επικεφαλής, τελικά, την αποδέχτηκε την πρόταση αυτή. Σύμφωνα με τον Ζάννα και τον Γονατά (ο οποίος ήταν από τους πρωτεργάτες του κινήματος), ο Καφαντάρης ήταν εκείνος που έπεισε τον Βενιζέλο να αναλάβει την ηγεσία του κινήματος. Ο Ευρυτάνας πολιτικός έστειλε στην Κρήτη, όπου βρισκόταν ο Βενιζέλος, τον Γ. Μπουρδάρα και τον Αλ. Μελά, οι οποίοι ήταν βουλευτές του κόμματος των Προοδευτικών, ώστε να πείσουν τον Κρητικό πολιτικό να τεθεί αρχηγός του κινήματος. Αν δεν συνέβαινε αυτό, ο

²⁰⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 203.

Καφαντάρης πίστευε, ότι το κίνημα θα αποτύγχανε σίγουρα. Ο ηγέτης των Φιλελευθέρων πείστηκε από τους ανθρώπους του Καφαντάρη και έτσι έγινε επικεφαλής του κινήματος του 35²⁰⁷.

Ο Καφαντάρης, αν θεωρηθεί ακριβής η μαρτυρία του Ζάννα, ήταν ο πρώτος από τους πολιτικούς του βενιζελικού χώρου που πρότεινε την δημιουργία μιας στρατιωτικής οργάνωσης²⁰⁸. Πάντως, αυτή η πρόταση του Καφαντάρη δεν συνάδει με την προηγούμενη στάση που είχε κρατήσει απέναντι στις παρεμβάσεις του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας. Ο ίδιος ως τότε ήταν ένας ένθερμος δημοκράτης²⁰⁹. Ωστόσο, ο Ευρυτάνας πολιτικός, μετά από την άνοδο της αντιβενιζελικής παράταξης στην εξουσία, είχε θεωρηθεί τι εξελίξεις θα συνέβαιναν στην χώρα. Πιο συγκεκριμένα, οι φήμες που κυκλοφορούσαν στον τύπο, εκείνη την περίοδο, υποστήριζαν, ότι ο Κονδύλης, ο οποίος ήταν ο ισχυρός άνδρας της κυβέρνησης, θα επέβαλε δικτατορία με την στήριξη του Ιωάννη Μεταξά, σε συνδυασμό με την προσπάθεια την οποία κατέβαλε, ως Υπουργών των Στρατιωτικών, να θέσει υπό την επιρροή του το στράτευμα, έπεισαν τον Ευρυτάνα πολιτικό πως η αβασίλευτη δημοκρατία κινδύνευε να καταλυθεί.

Ο Καφαντάρης πίστευε, ότι η μοναδική λύση για να παρεμποδιστεί μια ενδεχόμενη δικτατορία από τον Κονδύλη, ήταν η σύσταση μιας στρατιωτικής οργάνωσης. Για τον ίδιο, ωστόσο, μια τέτοια οργάνωση δεν θα συνιστούσε το μέσο για να επιβληθεί ένα δικτατορικό καθεστώς, αλλά για να διαφυλαχθεί η δημοκρατία²¹⁰.

Ο Ευρυτάνας πολιτικός, στις 6 Ιανουαρίου 1934, δήλωνε αρνητικός στην εκτροπή του κοινοβουλευτικού καθεστώτος, λέγοντας ότι: «Μισώ την δικτατοριαν οπωσδήποτε εκδηλουμένην, ου μόνον διότι θεωρώ την ελευθερίαν της σκέψεως ως το ύψιστον ανθρώπινον αγαθόν και στοιχείον ουσιωδέστατον της προόδου, αλλά και διότι πιστεύω ότι η δικτατορία είναι το κινδυνωδέστερον και δυσκολώτερον εξ' όλων των καθεστώτων. Θα ήτο απόνοια να κρεμασθή η τύχη και το μέλλον του λαού αυτού από την επάρκειαν και τα κέφια ενός ανθρώπου και του υπόπτου πάντοτε περιβάλλοντος αυτού και να καταργηθή η ασφάλεια του ελέγχου και το φώς εις την διαχείρισιν των κοινών. Αντί της κινήσεως αυτής προς επισφαλείς πειραματισμούς

²⁰⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 203-204.

²⁰⁸Την εκδοχή του Α. Ζάννα υιοθετεί πλήρως ο Γ. Δαφνής. Βλ. σχετικά, Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. Β', σ. 288-289.

²⁰⁹Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000, σ. 186.

²¹⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 206-207.

ευεργετική και καρποφόρος νομίζω θ' απέβαινε μία σθεναρά προσπάθεια προς εξυγιάνσιν και όχι προς κατάργησιν του κοινοβουλευτισμού, ένας βαθύς ηθικός συγκλονισμός όστις και την διοίκησιν θα εξύψωνε και την εθνικήν σύμπνοιαν θα επέβαλλε. Μίαν τοιαύτην έντονον της δημοσίας γνώμης εξέγερσιν κανείς δεν θα είχε την δύναμιν να παρίδη και όσοι θα την παρέβλεπον θα κατεδικάζοντο αμέσως εις την αδράνειαν και απομόνωσιν».

Πάντως, παρά τα παραπάνω λεγόμενα του, η θετική στάση του Καφαντάρη στην εκδήλωση κινήματος για την ανατροπή μιας εκλεγμένης κυβέρνησης αποτελούσε μια αντίφαση στο πρότερο πολιτικό του βίο. Δεν πρέπει, ωστόσο, να παραβλέπεται, ότι ο Καφαντάρης, όπως και οι περισσότεροι πολιτικοί της εποχής, είχαν παρασυρθεί από τις εντάσεις και τις φοβίες του Εθνικού Διχασμού. Το κίνημα του 35, όμως, όχι μόνο δεν ανέτρεψε την αντιβενιζελική κυβέρνηση, αλλά η αποτυχία του ευνόησε την παλινόρθωση της μοναρχίας στην Ελλάδα²¹¹.

5.3. Η αντίθεσή του προς την παλινόρθωση του Γεωργίου Β΄

Η αντιβενιζελική παράταξη, μετά από την καταστολή του κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935, επεδίωκε την επαναφορά της βασιλείας στην Ελλάδα. Στα τέλη Απριλίου, η κυβέρνηση Τσαλδάρη αποφάσισε τη διενέργεια εκλογών στις 9 Ιουνίου 1935²¹². Τα κόμματα της αντιπολίτευσης αποφάσισαν να μην λάβουν μέρος στις προσεχείς εκλογές. Θεώρησαν ότι το διάστημα των τεσσάρων μόλις εβδομάδων που μεσολαβούσε από την ακύρωση του στρατιωτικού νόμου (14 Μαΐου έληγε ο στρατιωτικός νόμος που είχε θεσπιστεί για την αντιμετώπιση του στρατιωτικού κινήματος) έως και τη διεξαγωγή των εκλογών δεν ευνοούσε την ανασυγκρότηση των δυνάμεων τους. Η απόφαση αποχής των βενιζελικών κομμάτων από τις εκλογές θα διευκόλυνε την μετέπειτα επαναφορά του θεσμού της βασιλείας στη χώρα²¹³.

Οι εκλογές του 1935 εδραίωσαν την κυριαρχία της αντιβενιζελικής παράταξης στη πολιτική ζωή του τόπου. Η νέα κυβέρνηση του Τσαλδάρη, άμεσα, κινήθηκε προς τη πολιτειακή μεταβολή. Πιο συγκεκριμένα, η Ε΄ Εθνοσυνέλευση στις 10 Ιουλίου 1935 ενέκρινε ψήφισμα της κυβέρνησης για διεξαγωγή δημοψηφίσματος «δι' ου ο λαός θέλει αποφανθή περί διατηρήσεως του υφισταμένου Δημοκρατικού

²¹¹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 207-208.

²¹²Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, σ. 354-358.

²¹³Ι. Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄(1978), σ. 367.

Κοινοβουλευτικού Πολιτεύματος η περί καθιερώσεως της Βασιλευομένης Δημοκρατίας». Η ακριβής ημερομηνία και ο τρόπος διεξαγωγής του δημοψηφίσματος θα αποφασιζόταν στο επόμενο χρονικό διάστημα από το υπουργικό συμβούλιο²¹⁴.

Σύσσωμη η βενιζελική παράταξη στράφηκε εναντίον της πολιτειακής μεταβολής. Ο Καφαντάρης ως επιφανής προσωπικότητα του βενιζελικού χώρου προχώρησε σε δημόσια παρέμβαση εναντίον της πραγματοποίησης δημοψηφίσματος. Σε άρθρο του στην εφημερίδα Έθνος υποστήριξε ότι: «Εις μόνον τρόπος υπάρχει διά να επιτευχθή σταθερά εσωτερική γαλήνευσις και να παύση διά παντός η εκμετάλλευσις του καθεστωτικού ζητήματος, να αποκηρυχθή ειλικρινώς από την Κυβέρνησιν η προσπάθεια της ανακινήσεως του ακανθώδους αυτού ζητήματος και της επαναβιώσεως της μοναρχίας, είτε δι' αμέσου βιαίου πραξικοπήματος, είτε διά του απατηλού ελιγμού του δημοψηφίσματος. Η παλινόρθωσις, συντελουμένη κατά τον ένα ή τον άλλον τρόπον, θα είνε διά την πλειονότητα του Έθνους προϊόν βίας και νοθείας. Διότι δεν υποθέτω κανείς να πιστεύη πράγματι ότι υπό τας παρούσας συνθήκας καθίσταται δυνατή η διενέργεια αμερολήπτου και ανεπηρέαστου δημοψηφίσματος»²¹⁵.

Ο Καφαντάρης, σε περίπτωση που ο πρωθυπουργός επέμενε στη θέση του, πρότεινε η διενέργεια του δημοψηφίσματος να υλοποιηθεί από υπηρεσιακή κυβέρνηση ή από κυβέρνηση συνεργασίας βενιζελικών και αντιβενιζελικών κομμάτων, στην οποία Υπουργός Εσωτερικών θα γινόταν κάποιο μέλος της βενιζελικής παράταξης. Με αυτό τον τρόπο ήθελε να διαφυλάξει την αξιοπιστία του δημοψηφίσματος²¹⁶.

Ωστόσο, η κυβέρνηση Τσαλδάρη δεν σκόπευε να παραιτηθεί από την εξουσία και ούτε να αναθεωρήσει την απόφαση της για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος. Ο Καφαντάρης, βλέποντας την υφισταμένη κατάσταση, τάχθηκε υπέρ της συμμετοχής των βενιζελικών κομμάτων στο δημοψήφισμα. Ο ίδιος αν και πίστευε ότι η κυβέρνηση δεν ήταν «εις θέσιν να παράσχη επαρκείς εγγυήσεις ή παρέχουσα αυτάς να τας τηρήση» και χαρακτήρισε το δημοψήφισμα «φενάκη, στερουμένη οιασδήποτε αξίας», υποστήριξε ότι συνιστούσε «ιεροσυλίαν και η σκέψις απλώς περί αποχής». Ο Ευρυτάνας πολιτικός θεωρούσε ότι η αποχή των αντιμοναρχικών δυνάμεων από το δημοψήφισμα θα σηματοδοτούσε τη σίγουρη

²¹⁴Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. Β', σ. 360-361.

²¹⁵Γ. Καφαντάρης, «Επί της καταστάσεως», στην: *Έθνος*, αρ. φ. 7.421, 13.6.1935, σ. 1.

²¹⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 212.

επαναφορά της βασιλείας. Ύστερα, το κόμμα του Καφαντάρη δημοσίευσε μια ανακοίνωση, με την οποία εναντιωνόταν στην παλινόρθωση της μοναρχίας²¹⁷. Την ίδια απόφαση έλαβε και το κόμμα Φιλελευθέρων που είχε ως επικεφαλής τον Σοφούλη, λόγω της φυγής του Βενιζέλου από την Ελλάδα κατόπιν της αποτυχίας του κινήματος του Μαρτίου²¹⁸.

Στο μεταξύ, στις 18 Σεπτεμβρίου 1935 η κυβέρνηση Τσαλδάρη αποφάσισε ως ημερομηνία για τη διενέργεια του δημοψηφίσματος την 3η Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς. Κάποιοι πληρεξούσιοι ζήτησαν να αποφασίσει η Εθνοσυνέλευση για την επαναφορά του θεσμού της βασιλείας και το δημοψήφισμα να έχει μονάχα επικυρωτικό χαρακτήρα (το αντίστοιχο είχε γίνει με την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας το 1924). Η συγκεκριμένη πρόταση, ωστόσο, δεν έγινε αποδεκτή από τον Τσαλδάρη.

Ωστόσο, οι ακραίοι μοναρχικοί της αντιβενιζελικής παράταξης επιθυμούσαν την άμεση επαναφορά της βασιλείας. Για αυτό το λόγο, στις 10 Οκτωβρίου 1935, ο αρχηγός του Α΄ Σώματος Στρατού υποστράτηγος Αλ. Παπάγος, ο διοικητής της Αεροπορίας υποστράτηγος Γ. Ρέππας και ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού υποναύαρχος Δ. Οικονόμου προχώρησαν στην ανατροπή του Τσαλδάρη και παρέδωσαν την πρωθυπουργία στον Κονδύλη²¹⁹. Την ίδια μέρα, η Εθνοσυνέλευση αποφάσισε την παλινόρθωση της βασιλείας και ότι το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου θα είχε απλώς επικυρωτικό χαρακτήρα²²⁰.

Η αντίδραση του Ευρυτάνα πολιτικού στο κίνημα των φιλομοναρχικών στρατιωτικών ήταν άμεση. Μαζί με τον Παπαναστασίου, τον Σοφούλη και τον Μυλωνά προχώρησαν στη δημοσίευση κοινής διαμαρτυρίας για την πραξικοπηματική ανατροπή της νόμιμα εκλεγμένης κυβέρνησης του Τσαλδάρη. Ωστόσο, εξαιτίας της λογοκρισίας που επιβλήθηκε από τον Κονδύλη, κυκλοφόρησε σε μορφή μονόφυλλης προκήρυξης²²¹. Μετά από λίγες μέρες, οι τέσσερεις ηγέτες της βενιζελικής παράταξης μαζί με τον Γ. Παπανδρέου δημοσίευσαν νέα προκήρυξη με την οποία επιτίθονταν στον νέο πρωθυπουργό διότι «αφήρεσε από τον Λαόν το δικαίωμα της κυριάρχου ετυμηγορίας επί του πολιτεύματος της χώρας και απεφάσισεν αυτή την παλινόρθωσιν, καθώς εδήλωσεν υπό ιδίαν ευθύνην». Ακόμα, οι

²¹⁷M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 213.

²¹⁸G. Hering, *ό. π.*, σ. 1170-1171.

²¹⁹M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 213-214.

²²⁰M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 215.

²²¹Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1932-1936*, Αθήνα 1978, τ. 4, σ. 224.

βενιζελικοί πολιτικοί στην ίδια προκήρυξη κατηγορούσαν τον Κονδύλη ότι, εξαιτίας των αυταρχικών μέτρων που είχε επιβάλλει (στρατιωτικός νόμος και λογοκρισία), «την 3ην Νοεμβρίου ‘Δημοψήφισμα’ Λαϊκή δηλαδή ετυμηγορία δεν πρόκειται να υπάρξει, θα υπάρξει μόνον πανηγυρικός εμπαιγμός του Λαού». Επιπλέον, οι ηγέτες της βενιζελικής παράταξης υποστήριζαν ότι, μετά την ανατροπή του Τσαλδάρη, δεν θα συμμετάσχουν στο δημοψήφισμα, τονίζοντας ότι ποτέ δεν θα δέχονταν «το αποτέλεσμα της βίας και της νοθείας, επί του οποίου πρόκειται να στηριχθή η επιδιωκόμενη παλινόρθωσις». Στο τέλος της προκήρυξης καλούσαν «...το Έθνος όπως αποδυσθή εις τους νέους αγώνας της απελευθερώσεως, μέχρις ότου καταλυθεί η τυραννία υπό τον ζυγόν της οποίας σήμερον δυναστεύεται, αποκατασταθούν αι Λαϊκαί ελευθερίαι, και παγιωθή οριστικώς το φυσικόν Πολίτευμα της χώρας η Ελληνική Δημοκρατία»²²².

Το επόμενο διάστημα, ο Καφαντάρης μαζί με τους υπόλοιπους ηγέτες της βενιζελικής παράταξης προχώρησαν και σε άλλη προκήρυξη ίδιου ύφους, με την οποίαν κατηγορούσαν, πάλι, τον Κονδύλη για τα αυταρχικά μέτρα που είχε επιβάλλει για να εκβιάσει το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Πράγματι, το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος της 3ης Νοεμβρίου ήταν προϊόν νοθείας, εφόσον το ποσοστό αυτών που ψήφισαν υπέρ της επαναφοράς της βασιλευομένης δημοκρατίας έφτασε στο περίφημο 97,8%²²³.

Στις 4 Νοεμβρίου, ο Καφαντάρης, ο Σοφούλης και ο Μυλωνάς δημοσίευσαν ανοικτή επιστολή προς τον Γεώργιο Β΄, ζητώντας να μην επιστρέψει στην χώρα. Τόνιζαν στην επιστολή αυτή, πως ο ίδιος ο Γεώργιος είχε χαρακτηρίσει, το 1933, το θεσμό του «ως το χειρότερον σύστημα πολιτικώς διοικήσεως ενός τόπου» και είχε απορρίψει «το πολιτειακόν δημοψήφισμα ως μέσον αναστηλώσεως του θρόνου, διότι [...] θα μετέβαλε τον βασιλέα εις ένα επί πλέον βουλευτήν, τον οποίον θα εστήριζαν ή θα εκλόνιζαν τα εκάστοτε αναπτυσσόμενα πολιτικά πάθη, σήμερον τον θέλουν άριον δεν τον θέλουν». Στο τέλος της συγκεκριμένης επιστολής οι ηγέτες της βενιζελικής παράταξης τόνιζαν στον Γεώργιο, ότι η συντριπτική πλειοψηφία του λαού θα αντιδρούσε, σύντομα, στο αποτέλεσμα του νοθευμένου δημοψηφίσματος της 3ης Νοεμβρίου.

²²²Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 215-216.

²²³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 216.

Πάντως, η παλινόρθωση της μοναρχίας στη χώρα ήταν αναπόφευκτη. Ο Γεώργιος σύντομα θα επέστρεφε στην χώρα και θα αποτελούσε ρυθμιστής των μετέπειτα πολιτικών εξελίξεων²²⁴.

5.4. Η πορεία προς το μεταξικό καθεστώς

Ο Γεώργιος, ύστερα από δώδεκα χρόνια εξορίας, επέστρεψε στην Ελλάδα στις 25 Νοεμβρίου 1935²²⁵. Ο βασιλιάς, από την πρώτη στιγμή της ανάληψης των καθηκόντων του, έδειξε πρόθεση να ακολουθήσει μια πολιτική ίσων αποστάσεων από τις δύο παρατάξεις²²⁶. Στο πλαίσιο αυτό, ο Γεώργιος έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον καθηγητή του Αστικού Δικαίου και μετριοπαθή αντιβενιζελικό Κ. Δεμερτζή²²⁷. Η απόφαση αυτή χαροποίησε την φιλομοναρχική αλλά και την δημοκρατική παράταξη, εκτός από κάποιους ακραίους μοναρχικούς, όπως ήταν ο Κονδύλης, ο οποίος ήθελε ο ίδιος να παραμείνει πρωθυπουργός²²⁸.

Η νέα κυβέρνηση προκήρυξε εκλογές για τις 26 Ιανουαρίου 1936. Το αποτέλεσμα των εκλογών αυτών που διενεργήθηκαν με το σύστημα της απλής αναλογικής έφερε τις δύο παρατάξεις σχεδόν ισοδύναμες, με τα αντιβενιζελικά κόμματα να συγκεντρώνουν 143 έδρες έναντι 142 των βενιζελικών²²⁹. Η χώρα βρισκόταν, πάλι, σε νέα περίοδο πολιτικής αστάθειας. Για να αντιμετωπιστεί η νέα πολιτική κρίση, ο βασιλιάς Γεώργιος συγκάλεσε τους πολιτικούς αρχηγούς σε σύσκεψη υπό την προεδρία του. Η συγκεκριμένη συνάντηση πραγματοποιήθηκε στις 13 Φεβρουαρίου 1936 με τη παρουσία των Κ. Δεμερτζή, Θ. Σοφούλη, Π. Τσαλδάρη, Γ. Καφαντάρη, Αλ. Παπαναστασίου, Ι. Μεταξά, Ι. Θεοτόκη και Δ. Αναγνωστόπουλο.

Κατά την διάρκεια της συνάντησης διατυπώθηκαν αρκετές απόψεις για την αντιμετώπιση της πολιτικής κρίσης. Άλλοι επιθυμούσαν την άμεση πραγματοποίηση εκλογών, ενώ άλλοι υποστήριζαν τον σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης ή κυβέρνησης συνεργασίας μεταξύ των δύο μεγάλων πολιτικών κομμάτων²³⁰. Ο Καφαντάρης ήταν υπέρ του σχηματισμού κυβέρνησης συνεργασίας των δύο μεγάλων κομμάτων, δηλαδή του Λαϊκού κόμματος και του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Θεωρούσε, πως η πραγματοποίηση εκλογών σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα θα

²²⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 218-219.

²²⁵Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, τ. Β', σ. 383.

²²⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 221.

²²⁷Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 401.

²²⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 221.

²²⁹G. Hering, *ό. π.*, σ. 1255-1256.

²³⁰Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος 1932-1936*, Αθήνα 1978, τ. 4, σ. 265.

επέφερε ξανά ισοδύναμες τις δύο παρατάξεις, εφόσον θα ήταν αρκετά δύσκολο να έχει αλλάξει τόσο γρήγορα η πολιτική βούληση του ελληνικού λαού. Πάντως, και στο ενδεχόμενο σχηματισμού οικουμενικής κυβέρνησης παρέμεινε θετικός²³¹.

Τελικά, ο Γεώργιος αποφάσισε να δώσει, ξανά, εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Δεμερτζή. Πράγματι, στις 14 Μαρτίου 1936, ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση Δεμερτζή με αντιπρόεδρο και Υπουργό Στρατιωτικών τον Μεταξά. Ωστόσο, η νέα κυβέρνηση δεν έμελε να έχει μεγάλη διάρκεια εξαιτίας του θανάτου του πρωθυπουργού²³². Πιο συγκεκριμένα, στις 13 Απριλίου 1936, πέθανε ο Δεμερτζής. Ο Γεώργιος, τότε, αποφάσισε να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Μεταξά²³³, διότι ήθελε στην εξουσία ένα άτομο της εμπιστοσύνης του. Πράγματι, στις 27 Απριλίου, η νέα κυβέρνηση του Μεταξά κατάφερε να εξασφαλίσει την ψήφο εμπιστοσύνης από την πλειοψηφία της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής.

Ο Καφαντάρης ήταν από τους βουλευτές που έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Μεταξά. Ήταν αξιοπερίεργη αυτή του η απόφαση διότι γνώριζε πολύ καλά τις αντικοινοβουλευτικές θέσεις του νέου πρωθυπουργού. Ο Ευρυτάνας πολιτικός, ωστόσο, σε αγόρευση του στη βουλή, γνωστοποίησε τον λόγο για τον οποίον οδηγήθηκε στην απόφαση αυτή. Υποστήριξε, παρά το γεγονός ότι με τον Μεταξά τον χώριζαν ιδεολογικές διαφορές και σαφείς προσωπικές αντιθέσεις, έπρεπε με κάθε τρόπο να αποφύγει η χώρα μια νέα περίοδο πολιτικής ακυβερνησίας. Πίστευε πως η κυβέρνηση αυτή θα ήταν προσωρινή και ότι σύντομα τα μεγαλύτερα κόμματα θα σχημάτιζαν κυβέρνηση συνεργασίας. Ο Ευρυτάνας πολιτικός δεν μπορούσε να φανταστεί πως ο Μεταξάς θα προχωρούσε στην εγκαθίδρυση δικτατορικού καθεστώτος²³⁴.

Ωστόσο, ο Καφαντάρης έπεσε έξω. Στις 4 Αυγούστου 1936, ο Μεταξάς, με τη στήριξη του Γεωργίου, επέβαλε δικτατορία στη χώρα. Σύμφωνα με τον δικτάτορα, οι λόγοι που τον οδήγησαν στην απόφαση αυτή ήταν ο κομμουνιστικός κίνδυνος, η αποτυχία των μεγάλων κομμάτων να σχηματίσουν κυβέρνηση, η παρεμπόδιση του κυβερνητικού έργου από τα κόμματα και η αδυναμία της βουλής να πραγματοποιήσει την αναθεώρηση του Συντάγματος²³⁵.

²³¹M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 224-225.

²³²M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 225.

²³³A. E. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 403.

²³⁴M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 228-229.

²³⁵M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 230.

5.5. Η στάση του εναντίον της μεταξικής δικτατορίας

Το βράδυ της 4ης Αυγούστου, 85 βουλευτές όλων των κομμάτων, συγκεντρώθηκαν στην οικία του Καφαντάρη, ώστε να εξετάσουν την υφιστάμενη κατάσταση, έτσι όπως είχε διαμορφωθεί μετά την επιβολή της δικτατορίας, χωρίς, ωστόσο, να λάβουν κάποια απόφαση για δράση. Την επόμενη μέρα υπήρξαν αρκετές συναντήσεις μεταξύ των πολιτικών αρχηγών, κυρίως, των βενιζελικών κομμάτων, ώστε να καταρτιστεί ένας κοινός τρόπος δράσης εναντίον του μεταξικού καθεστώτος.

Οι αρχηγοί των βενιζελικών κομμάτων αποφάσισαν να έρθουν σε επαφή με την ηγεσία του Λαϊκού κόμματος για να υπάρξει μια ενιαία αντίδραση του πολιτικού κόσμου έναντι της μεταξικής δικτατορίας. Πράγματι, υπήρξε ταύτιση απόψεων βενιζελικών και αντιβενιζελικών πολιτικών για τη θέση που έπρεπε να λάβουν εναντίον της κατάλυσης της δημοκρατίας. Αποφασίστηκε να ζητήσουν ακρόαση από τον βασιλιά και να του προτείνουν την άμεση ανατροπή του Μεταξά και τον σχηματισμό κυβέρνησης ευρείας συνεργασίας που θα προχωρούσε στη διενέργεια εκλογών²³⁶. Στις 7 Αυγούστου 1936, πραγματοποιήθηκε η συνάντηση του βασιλιά με τον Καφαντάρη, τον Παπαναστασίου, τον Γονατά (εκπροσωπούσε τον Σοφούλη) και τον Τσαλδάρη (εκπροσωπούσε τον Βοζίκη). Ο Γεώργιος, ωστόσο, ήταν ανένδοτος και επέμενε ότι ο Μεταξάς έπρεπε να παραμείνει στην εξουσία για το καλό του τόπου. Υποστήριζε πως ο κομμουνιστικός κίνδυνος και η απροθυμία των κομμάτων να στηρίξουν το νομοθετικό έργο της κυβέρνησης έκαναν επιτακτική την ανάγκη να παραμείνει πρωθυπουργός της χώρας ο Μεταξάς. Ύστερα, τους παρέπεμψε στον δικτάτορα, ώστε να εκθέσουν τις απόψεις τους για την πολιτική πορεία της χώρας. Ωστόσο, ο Μεταξάς, όχι μόνο δεν δέχτηκε να τους συναντήσει, αλλά αποφάσισε την διάλυση των πολιτικών κομμάτων²³⁷.

Το επόμενο διάστημα οι πολιτικοί αρχηγοί απέστειλαν μια σειρά από επιστολές στον βασιλιά, ώστε να τον πείσουν ότι η δικτατορία του Μεταξά καταπατούσε κάθε ατομική ελευθερία και κάθε έννοια ευνομούμενου κράτος. Ωστόσο, όλες οι προσπάθειες έπεσαν στο κενό, εφόσον ο βασιλιάς ήταν υπέρ του καθεστώτος του Μεταξά²³⁸.

Ο Καφαντάρης, βλέποντας το πώς είχε διαμορφωθεί η κατάσταση, κατάλαβε πως έπρεπε να υπάρξει δυναμική αντίδραση εναντίον του καθεστώτος. Ήταν υπέρ της

²³⁶M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 230-231.

²³⁷M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 232-234.

²³⁸M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 234.

συγκρότησης ολιγομελών επιτροπών δημοκρατικών πολιτικών, με σκοπό την οργάνωση λαϊκών κινητοποιήσεων εναντίον της δικτατορίας και της έκδοσης προκηρύξεων προς τον ελληνικό λαό, ώστε να πειστεί ο βασιλιάς και να καταλάβει πόσο εσφαλμένη απόφαση ήταν η στήριξη του σε μια δικτατορία. Την ίδια γνώμη με τον Ευρυτάνα πολιτικό είχαν, πλέον, όλες οι δημοκρατικές δυνάμεις του τόπου²³⁹.

Ο Καφαντάρης, άμεσα, έδειξε πως δεν θα παρέμεινε στα λόγια. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1938²⁴⁰, ο Ευρυτάνας πολιτικός κυκλοφόρησε τετρασέλιδη προκήρυξη σε μεγάλο σχήμα εφημερίδας. Η συγκεκριμένη προκήρυξη αποτελούσε ένα δριμύ κατηγορώ εναντίον της πολιτικής που ασκούσε το απολυταρχικό καθεστώς του Μεταξά. Αρχικά, ο βενιζελικός πολιτικός απόκρουσε τα δύο επιχειρήματα που είχε διατυπώσει ο πρωθυπουργός για την ανατροπή της δημοκρατίας. Αυτά τα επιχειρήματα ήταν η αδυναμία των κομμάτων να σχηματίσουν κυβέρνηση και ο κομμουνιστικός κίνδυνος. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξε, ότι το Κόμμα Φιλελευθέρων και το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα είχαν έρθει σε συμφωνία στις 22 Ιουλίου 1936 για το σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας και επομένως «το πραξικόπημα της 4ης Αυγούστου δεν οφείλεται εις την ασυμφωνίαν των κομμάτων, αλλ' εις την συμφωνίαν ακριβώς αυτών»²⁴¹.

Ακόμα, η αναφορά του δικτάτορα για τον κομμουνιστικό κίνδυνο, σύμφωνα με τον Ευρυτάνα πολιτικό δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Ο Καφαντάρης τόνιζε ότι: «Αι συνολικάί του Κομμουνιστικού Κόμματος ψήφοι κατά τας γενικάς εκλογάς της τελευταίας δεκαετίας [...] πείθουν ότι ο Κομμουνισμός δεν κατώρθωσε μέχρι τούδε να ευρύνη παρ' ημίν τα όρια της επιρροής του πέραν ωρισμένης στενής ακτίνας και ότι η δύναμις του παρουσιάζει διακυμάνσεις χαρακτηριστικάς της ελλείψεως βαθύτερας προς το λαϊκόν αίσθημα συνοχής, ελάττωσιν τουτέστι μέχρις εκμηδηνίσεως μετά πάσαν ομαλήν του τόπου διακυβέρνησιν και σχετικήν αύξησιν, ως εκδήλωσιν παροδικής δυσαρέσκειας, κατόπιν μόνον ανωμάτων και καταθλιπτικών περιόδων». Άρα, για τον Καφαντάρη «καμμία Εθνική ή κοινωνική ανάγκη» δεν οδήγησε στην πραγματικότητα τον Μεταξά να προχωρήσει σε επιβολή δικτατορίας.

Στη συνέχεια, στην ίδια προκήρυξη ο Ευρυτάνας πολιτικός τόνισε ότι ο Μεταξάς προχώρησε στην κατάλυση της δημοκρατίας εξαιτίας των προσωπικών του φιλοδοξιών. Είπε, ακριβώς, ότι «κατώτερα προσωπικά ελατήρια το ενέπνευσαν και

²³⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 239-241.

²⁴⁰Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 305.

²⁴¹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 241-242.

κατώτερα προσωπικά ελατήρια το κατευθύνουν». Επιπλέον, κατηγορούσε την μεταξική δικτατορία για χρήση «ωμής βίας» απέναντι στο πολιτικό κόσμο και στον ελληνικό λαό, για διαφθορά, για οικονομικά σκάνδαλα και για απαξίωση των κρατικών θεσμών²⁴².

Στην ίδια προκήρυξη, τέλος, αποδοκίμαζε την μεταξική ιδεολογία και τα όργανα της προπαγάνδας της που, όπως έλεγε, «...κόπτονται κατά του Κρατικού εις την οικονομικήν ζωήν παρεμβατισμού, αλλά δεν παύουν να εκθειάζουν τον φασισμόν, τον κηρύσσοντα το Κράτος μοναδικόν της οικονομικής ζωής ρυθμιστήν, που ζητούν την αναζωογόνησιν της Βυζαντινής Χριστιανικής Θρησκοληψίας, αλλά και ταυτοχρόνως εξυμνούν τον Εθνικοσοσιαλισμόν, τον ανηλεέστερον έν τη πράξει και από δογματικής πεποιθήσεως διώκτην του Χριστιανισμού που φρίττουν διά τα αιμοχαρή των Σοβιέτ ένστικτα αλλά και εν ταυτώ εντρυφούν εις τους ομαδικούς διά πελέκεων φόνους άλλων αυταρχικών καθεστώτων, που εννοούν τέλος να ευποκαταστήσουν εις το άδολον, το θετικόν και γόνιμον της φιλοπατρίας ανάβλυσμα τον μορφινισμόν της πατριδορητορείας».

Η αντίδραση του καθεστώτος στην προκήρυξη του Καφαντάρη ήταν άμεση. Στις 12 Ιανουαρίου του ίδιου έτους, το μεταξικό καθεστώς δημοσίευσε πλαστή προκήρυξη, υπογεγραμμένη τάχα από τον Ευρυτάνα πολιτικό, με την οποία αποκήρυσσε την αληθινή προκήρυξη ως πλαστή. Ο Καφαντάρης, όταν αντιλήφθηκε την ύπαρξη της πλαστής προκήρυξης, έστειλε, στις 15 Ιανουαρίου, επιστολή διαμαρτυρίας τόσο στον υφυπουργό Τύπου του καθεστώτος, Θ. Νικολούδη²⁴³, όσο και στον αρχηγό του πολιτικού οίκου του βασιλιά, τον Θ. Αγγελόπουλο²⁴⁴.

Επίσης, πολλοί πολιτικοί ακολούθησαν τη δυναμική στάση του Καφαντάρη προς το μεταξικό καθεστώς. Υπήρξαν προκηρύξεις και δημόσιες παρεμβάσεις πολλών πολιτικών εναντίον του δικτάτορα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο δικτάτορας αποφάσισε την εξορία της πλειονότητας των πολιτικών αρχηγών, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Καφαντάρης. Ο Ευρυτάνας πολιτικός, τελικά, το 1938, εξορίστηκε στη Ζάκυνθο²⁴⁵.

Ο Καφαντάρης, έμελε, να παραμείνει εξόριστος στη Ζάκυνθο μέχρι την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σε όλη την διάρκεια της εξορίας του

²⁴²M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 242.

²⁴³M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 244.

²⁴⁴Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος, *Επιστολή Γ. Καφαντάρη προς Θ. Αγγελόπουλο της 15ης Ιανουαρίου 1938, Αρχείο Γεωργίου Καφαντάρη*, φακ. 13α42.

²⁴⁵M. Κούμας, *ό. π.*, σ. 247.

εξακολουθούσε να βρισκόταν σε επαφή με φίλους του, στοχεύοντας να βρεθεί τρόπος να ανατραπεί ο Μεταξάς²⁴⁶. Σε επιστολή τους προς συνεργάτες του τόνιζε την άποψη ότι «διά κάμποσον καιρόν άλλη προκήρυξις δεν πρέπει να κυκλοφορήση διότι έχει γίνη ήδη κατάχρησις του όρου αυτού, και δεν πρέπει να ξεθωριάση τελείως ένα μέσον χρήσιμον διά να επισύρωμεν ζωηροτέραν την προσοχήν της κοινής γνώμης εις περιστάσεις εξαιρετικάς». Υποστήριζε, ωστόσο, την τακτική έκδοσης «κοινής εφημερίδος όλων των αποχρώσεων, υπό τον όρον ότι τα στελέχη θα το κάμουν δουλειά και θα συγκεντρώσουν ύλην σοβαράν».

Στην ίδια επιστολή, υποστήριζε, ότι δεν έπρεπε να γίνει προσπάθεια βίαιης κατάλυσης της δικτατορίας. Πιο συγκεκριμένα, τόνιζε ότι: «Σπασμωδικά και μονομερή τολμήματα θα καταστρέψουν διά παντός την υπόθεσιν του λαού και θα εξυπηρετήσουν την δικτατορίαν μόνον [...]. Αν άλλως τε οργανωθή ταχέως και επιτυχώς η εκδήλωσις της λαϊκής δυσφορίας, θα αρκέση αυτό, είναι η έμμονος ιδέα μου, και δεν θα χρειασθούν, δεν γνωρίζω ποίαι ανδραγαθίαι δια την αποκατάστασιν της ομαλότητος...»²⁴⁷.

Με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, ο Καφαντάρης εγκατέλειψε τον αντιδικτατορικό αγώνα και συντάχθηκε με τον Μεταξά στον πολεμικό αγώνα εναντίον της Ιταλίας. Επέστρεψε στην Αθήνα, το 1940, χωρίς, ωστόσο να έρθει σε επαφή με τον δικτάτορα ή τον βασιλιά Γεώργιο. Όλες οι σκέψεις του Ευρυτάνα πολιτικού ήταν, πλέον, στραμμένες στον πόλεμο εναντίον του φασισμού²⁴⁸.

²⁴⁶Για την εξορία του Γ. Καφαντάρη στη Ζάκυνθο, βλ. αναλυτικά, Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 353-369.

²⁴⁷Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 354-358.

²⁴⁸Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 315.

ΣΤ' Κεφάλαιο

Ο Γεώργιος Καφαντάρης στην Κατοχή και στην Απελευθέρωση της Ελλάδας

6.1. Η δράση του στην κατοχική περίοδο

Η είσοδος των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα, στις 27 Απριλίου 1941, σηματοδότησε την έναρξη της κατοχής στην Ελλάδα. Ο Καφαντάρης σε όλη την διάρκεια της κατοχής παρέμεινε στην πρωτεύουσα. Ο Ευρυτάνας πολιτικός δεν ανέπτυξε αντιστασιακή δράση και ήταν επιφυλακτικός προς τις αντιστασιακές οργανώσεις που συστάθηκαν εκείνη την περίοδο²⁴⁹.

Το καλοκαίρι του 1941 ο Δ. Γληνός και άλλα στελέχη του ΚΚΕ προσπάθησαν να βολιδοσκοπήσουν τις διαθέσεις του Ευρυτάνα πολιτικού σχετικά με το ενδεχόμενο συμμετοχής του σε ένα κοινό μέτωπο εναντίον των κατοχικών δυνάμεων. Η αντίδραση του, σύμφωνα με τον Π. Ρούσο, ήταν «αποκαρδιωτική». Ο γηραιός πολιτικός πεπεισμένος ότι η προσφυγή στην ένοπλη δράση θα έφερνε αντίποινα από την μεριά των Γερμανών και ότι οποιαδήποτε παρόμοια ενέργεια ήταν πρόωρη, είπε στα μέλη του ΚΚΕ, ότι: «Οι Έλληνες να μη νοιάζονται, το ζήτημα θα το λύσουν οι σύμμαχοι»²⁵⁰.

Στα τέλη του ίδιου έτους, ο Θ. Χατζής, στέλεχος του ΚΚΕ, ήλθε σε επαφή με ηγέτες των αστικών κομμάτων, ώστε να τους πείσει να συνδράμουν την δράση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) που είχε συσταθεί στις 27 Σεπτεμβρίου 1941. Η αντίδραση της συντριπτικής πλειονότητας των πολιτικών αρχηγών ήταν αρνητική στο λόγο ύπαρξης του ΕΑΜ, μονάχα η αντίδραση του Καφαντάρη ήταν μετριοπαθής. Τόνισε χαρακτηριστικά ότι: «Εγώ νομίζω πως το ΕΑΜ άρχισε καλά και πως θα προκόψει». Ωστόσο, δεν δέχτηκε να συμμετάσχει στη νέα αντιστασιακή οργάνωση, επικαλούμενος την κακή κατάσταση της υγείας του²⁵¹.

Την ίδια περίοδο, ο Κ. Πυρομάγλου πρότεινε στον Ευρυτάνα πολιτικό να στηρίξει ενεργά τον Εθνικό Δημοκρατικό Ελληνικό Σύνδεσμο (ΕΔΕΣ). Η απάντηση του ήταν αρνητική άλλη μια φορά²⁵². Ο ίδιος, εξάλλου, είχε την χειρότερη γνώμη για

²⁴⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 249.

²⁵⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 250.

²⁵¹Θ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Αθήνα 1982, τ. Α', σ. 165-166.

²⁵²Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 251.

τον αρχηγό του ΕΔΕΣ, τον Ν. Ζέρβα, τον οποίον γνώριζε από την ανάμειξη του σε παλαιότερα στρατιωτικά κινήματα²⁵³.

Ακόμα, όταν ο Π. Κανελλόπουλος απεύθυνε κάλεσμα στους ηγέτες του πολιτικού κόσμου να αναλάβουν τις ευθύνες τους κατά τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου, ο γηραιός πολιτικός του απάντησε, ότι: «Τα κόμματα δεν διεξάγουν πόλεμο». Η απόφαση του Ευρυτάνα πολιτικού να απέχει από την αντιστασιακή δράση ήταν απόρροια της γενικότερης στάσης του πολιτικού κόσμου σχετικά με την αναγκαιότητα της ένοπλης δράσης²⁵⁴.

Ο Καφαντάρης μπορεί να μην ανέπτυξε αντιστασιακή δράση, ωστόσο, ασχολήθηκε ενεργά με τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του δοκιμαζομένου πληθυσμού, ειδικότερα της ιδιαίτερης πατρίδας του, της Ευρυτανίας. Πιο συγκεκριμένα, η Ευρυτανία αντιμετώπιζε τεράστιο επισιτιστικό πρόβλημα, λόγω το ότι ήταν μια ορεινή περιοχή χωρίς γεωργική παραγωγή και με υποτυπώδες συγκοινωνιακό δίκτυο. Για να αντιμετωπιστεί το συγκεκριμένο πρόβλημα, ο Καφαντάρης, στις αρχές του 1942, αποφάσισε τη σύσταση Επιτροπής Ευρυτάνων που έμειναν στην πρωτεύουσα, αποσκοπώντας την «παρακολούθησιν των ζητημάτων των σχετιζομένων με την επισιτιστικήν και υγιεινήν κατάστασιν Επαρχίας και αποσόβησιν κατά το δυνατόν των εκ λιμού και ασθενειών κινδύνων». Η επιτροπή αυτή, με πρόεδρο τον Καφαντάρη και μέλη σημαντικές προσωπικότητες της περιοχής της Ευρυτανίας (Κ. Τσάτσος, Ν. Τσαμπούλας, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Γ. Μπουρδάρας, Μ. Καναβαριώτου, Αι. Καρανίκας, Α. Κουμπουρόπουλος, Γ. Ιατρίδης, Τ. Τσαούσης, Δ. Τουλούπας και Στ. Μπαρτσώκας), με διαδοχικά διαβήματα προς τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό, το Υπουργείο Επισιτισμού, αλλά και στον ίδιο τον Υπουργό Οικονομικών της κατοχικής κυβέρνησης, τον Σ. Γκοτζαμάνη, προσπάθησαν να εξασφαλίσουν την αποστολή και διανομή τροφίμων, ρούχων και φαρμάκων στους κάτοικους της Ευρυτανίας²⁵⁵.

Ο Καφαντάρης επαφές είχε μόνο με τις κατοχικές κυβερνήσεις ή με τις γερμανικές αρχές για να τους ζητήσει να δείχνουν ήπια στάση στο δοκιμαζόμενο ελληνικό πληθυσμό. Ο ίδιος ποτέ δεν θέλησε να έχει σχέση με τις δυνάμεις της κατοχής για εξασφάλιση προσωπικών ωφελημάτων και προνομίων. Πολλές φορές οι

²⁵³Γ. Γιανουλόπουλος, «Από το μεσοπόλεμο στη Βάρκιζα: Οι περιπέτειες του πολιτικού λόγου του Γεωργίου Καφαντάρη», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 96.

²⁵⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 252.

²⁵⁵Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 316-317 και Μ. Σταφυλάς, *ό. π.*, σ. 471-474.

κατακτητές τον κάλεσαν να συνεργαστεί μαζί τους, αλλά πάντα ήταν αρνητικός προς αυτούς. Επίσης, οι μαρτυρίες προσώπων που τον συνάντησαν κατά την περίοδο της κατοχής είναι ενδεικτικές της δύσκολης καθημερινότητας του υπερήλικα πολιτικού: «Δύο φορές τον βρήκα ξαπλωμένο, σκεπασμένο με μια βαλέντζα που άφινε μόνο το κεφάλι του έξω και ελεύθερη τη γλώσσα να τρέχει. Δεν είχε θέρμανσι...», τονίζει ο Γ. Μόδης²⁵⁶. «Με άκουσε προσεκτικά στο ολόκλειστο με τα παντζούρια δωμάτιο του, καθισμένος στο κρεβάτι του και τυλιγμένος στις κουβέρτες του. Πραγματικά στο τεράστιο εκείνο δωμάτιο έκανε κρύο, παρόλο που έξω η φθινοπωρινή μέρα ήταν ηλιόλουστη», επιβεβαιώνει ο Θ. Χατζής²⁵⁷.

Το ζήτημα που απασχόλησε όσο κανένα άλλο τον Καφαντάρη κατά τη διάρκεια της Κατοχής ήταν η μορφή του πολιτεύματος που θα εδραιωνόταν στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση. Ο ίδιος, όπως και στο πρότερο πολιτικό του βίο, παρέμεινε υπέρμαχος της αβασίλευτης δημοκρατίας. Επεδίωκε την συνεννόηση με τους υπόλοιπους ηγέτες των αστικών κομμάτων, ώστε να καταλήξουν σε μια κοινή γραμμή για το πολιτειακό ζήτημα. Ύστερα από μια σειρά επαφών του με πολιτικούς ηγέτες, ο Καφαντάρης προχώρησε, στις 30 Ιανουαρίου 1942, σε συμφωνία με τον Σοφούλη «εις την διατύπωσιν ενός πρωτοκόλλου συμφωνίας του πολιτικού κόσμου».

Η συμφωνία Καφαντάρη και Σοφούλη ήταν μια σημαντική πολιτική εξέλιξη διότι το πρωτόκολλο στο οποίο κατέληξαν αποτέλεσε, με μικρές διαφορές, το κείμενο του πρακτικού της 30ης Μαρτίου 1942, το οποίο όριζε τη θέση που τα αστικά κόμματα θα κρατούσαν στη μεταπελευθερωτική περίοδο. Το σχέδιο των δύο πολιτικών ανδρών τόνιζε ότι μετά το τέλος του πολέμου την εξουσία θα αναλάμβανε οικουμενική κυβέρνηση, η οποία θα δήλωνε, αμέσως, μετά το σχηματισμό της, ότι ήταν αντίθετη στην παλινόρθωση της μοναρχίας και στην εδραίωση οποιαδήποτε δικτατορικού καθεστώτος.

Στη συνέχεια με τη συγκατάθεση των βουλευτών της Εθνοσυνέλευσης, που είχε παράνομα διαλυθεί την 4η Αυγούστου 1936, η οικουμενική κυβέρνηση θα προχωρούσε στην ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας²⁵⁸. Μετέπειτα, θα γινόταν δημοψήφισμα με απόλυτη διαφάνεια, ώστε να επικυρωθεί το πολίτευμα από τη βούληση του λαού. Ύστερα, από το δημοψήφισμα θα προκηρύσσονταν εκλογές

²⁵⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 253-254.

²⁵⁷Θ. Χατζής, *ό. π.*, σ. 166-167.

²⁵⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 262-263.

για την ανάδειξη νέας κυβέρνησης που θα προχωρούσε σε διεργασίες για την ψήφιση νέου Συντάγματος.

Τελικά, ύστερα από μια σειρά διαβουλεύσεων μεταξύ των εκπροσώπων των παραδοσιακών κομμάτων, υπογράφηκε το οριστικό κείμενο, στις 30 Μαρτίου 1942, που προέβλεπε την κοινή γραμμή των αστικών πολιτικών φορέων για το πολιτειακό ζήτημα. Το πρωτόκολλο αυτό, που δεν διέφερε ως προς την ουσία του από το σχέδιο του Καφαντάρη-Σοφούλη, αποτελούσε ένα δριμύ κατηγορώ απέναντι στην μοναρχία. Τόνιζε, ότι τα πολιτικά κόμματα τάσσονταν εναντίον της μοναρχίας και θα συντελούσαν στην διενέργεια δημοψηφίσματος, μετά από την απελευθέρωση, για να καθοριστεί το πολίτευμα της χώρας²⁵⁹.

Το επόμενο διάστημα, ωστόσο, οι συνεχείς ήττες των δυνάμεων του Άξονα σε όλα τα μέτωπα, αλλά, κυρίως, η σύγκρουση του ΕΑΜ με άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, κατέστησαν πλέον ως κύριο ζήτημα, όχι το είδος του πολιτεύματος, αλλά ποιος θα έπαιρνε την εξουσία στην χώρα²⁶⁰. Για τον Ευρυτάνα πολιτικό, όμως, η εδραίωση της αβασίλευτης δημοκρατίας εξακολουθούσε να παραμένει το πρωταρχικό του μέλημα. Ο Κ. Τσάτσος γράφει για την επιμονή του Καφαντάρη, ότι: «απάνω από όλα τα εθνικά και τα επισιτιστικά προβλήματα που απασχολούσαν τότε κάθε Έλληνα, ένας ήταν ο ψυχολογικός κύριος στόχος του, η κατάργηση της Βασιλείας»²⁶¹.

Ο Καφαντάρης, σε όλη την διάρκεια της κατοχής, αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγείας. Στις 13 Μαΐου 1944, ο γηραιός πολιτικός συνελήφθη από τους κατακτητές. Τη στιγμή της σύλληψης του βρισκόταν ξαπλωμένος στο κρεβάτι του με υψηλό πυρετό, με αποτέλεσμα να μη μεταφερθεί στις φυλακές, αλλά στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός, όπου και παρέμεινε υπό αστυνομική επιτήρηση²⁶² μέχρι τα μέσα Σεπτεμβρίου, όπου τελικά με παρέμβαση της κατοχικής κυβέρνησης αφέθηκε ελεύθερος. Ο Καφαντάρης στις παραμονές της απελευθέρωσης του τόπου φοβόταν, πως η χώρα θα εισερχόταν σε μια νέα περίοδο εμφύλιων διαμαχών²⁶³. Ο ίδιος πίστευε, ότι ο μεγαλύτερος κίνδυνος προερχόταν από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, οι οποίες βρίσκονταν σε σύγκρουση με τις υπόλοιπες αντιστασιακές οργανώσεις²⁶⁴.

²⁵⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 264-265.

²⁶⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 267.

²⁶¹Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 261.

²⁶²Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 319.

²⁶³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 270.

²⁶⁴Γ. Γιανουλόπουλος, *ό. π.*, σ. 98.

6.2. Η δράση του μετά την Απελευθέρωση

Η Απελευθέρωση της Ελλάδας πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1944. Στις 18 Οκτωβρίου του ίδιου έτους έφτασε στην Αθήνα, μαζί με βρετανικές δυνάμεις υπό την ηγεσία του Στρατηγού Σκόμπυ, ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου και μέλη της κυβέρνησης του²⁶⁵.

Ακολούθησε μια μακρά αλλά άκαρπη περίοδος διαβουλεύσεων μεταξύ του Παπανδρέου και της ηγεσίας του ΕΛΑΣ για τον αποπλισμό των αντιστασιακών οργανώσεων και τη δημιουργία εθνικού στρατού. Η αδυναμία να πραγματοποιηθεί συμφωνία στο ζήτημα της σύστασης του μεταπολεμικού στρατού υπήρξε βασική αιτία για την έναρξη των λεγόμενων Δεκεμβριανών. Πραγματοποιήθηκε μια σειρά ενόπλων συγκρούσεων που έλαβαν χώρα στην Αθήνα από το Δεκέμβριο 1944 έως τον Ιανουάριο 1945, ανάμεσα στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και τις βρετανικές και κυβερνητικές δυνάμεις²⁶⁶.

Το ίδιο χρονικό διάστημα πραγματοποιήθηκαν δύο συσκέψεις με τη συμμετοχή εκπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων, των ελληνικών αστικών κομμάτων, του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ. Το κύριο ζήτημα που συζητήθηκε ήταν να οριστεί αντιβασιλέας της χώρας ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, κατόπιν επιθυμίας της αγγλικής κυβέρνησης, έως ότου ξεκαθαριστεί η οριστική μορφή του πολιτεύματος. Οι δύο αυτές συσκέψεις πραγματοποιήθηκαν στις 26 και 27 Δεκεμβρίου 1944 με την συμμετοχή του Καφαντάρη ως επικεφαλής του Προοδευτικού Κόμματος. Η πλειοψηφία των πολιτικών, είτε επρόκειτο για υπέρμαχους της μοναρχίας, είτε για οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας, δεν ήθελε να οριστεί ο Δαμασκηνός αντιβασιλέας. Ωστόσο, ύστερα από την πίεση των Βρετανών, οι πολιτικοί αποφάσισαν να αποδεχτούν την πρόταση αυτή. Αντίθετα, ο Καφαντάρης ήταν εξ αρχής θετικός στο ενδεχόμενο της αντιβασιλείας²⁶⁷. Πίστευε, πως η λύση της αντιβασιλείας θα μπορούσε να βοηθήσει στη λήξη της εμφύλιας ένοπλης διαμάχης. Έβλεπε στο πρόσωπο του αντιβασιλέα ένα διαιτητή που θα μεσολαβούσε στη σύγκρουση μεταξύ των αντίπαλων δυνάμεων, ώστε η χώρα να ανακτήσει την εσωτερική της σταθερότητα και να απαλλαγθεί από όλους εκείνους που συμβόλιζαν την εθνική διχόνοια.

²⁶⁵Α. Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 434.

²⁶⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 271-272

²⁶⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 272-273.

Οι επανειλημμένες αναφορές, ωστόσο, του Ευρυτάνα πολιτικού για την αναγκαιότητα να απαλλαχθεί η χώρα από τα πρόσωπα που επέφεραν τον εθνικό διχασμό, προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του Παπανδρέου, που κατηγόρησε τον γηραιό πολιτικό, ότι με όσα ανέφερε, εξίσωνε τους κομμουνιστές που επιθυμούσαν να καταλύσουν την δημοκρατία, με την νόμιμη κυβέρνηση, η οποία επεδίωκε την κοινοβουλευτική ομαλότητα. Η διάσταση ανάμεσα στους δύο πολιτικούς κορυφώθηκε όταν, κατά τη διάρκεια της πρώτης σύσκεψης, ο Ευρυτάνας πολιτικός υποστήριξε, ότι ο Παπανδρέου ήταν ο κύριος υπεύθυνος για την έναρξη των Δεκεμβριανών. Πιο συγκεκριμένα, κατηγόρησε τον πρωθυπουργό, ότι η απόφαση του να μην διαλύσει την Ορεινή Ταξιαρχία, ενώ το είχε υποσχεθεί, οδήγησε τη χώρα σε έναν αιματοβαμμένο εμφύλιο πόλεμο. Δεν δίστασε να χαρακτηρίσει την Ορεινή Ταξιαρχία «βασιλικοτέταρτοαυγουστιανή» και «σώμα πραιτωριανόν». Ο Παπανδρέου με τη σειρά του κατηγόρησε τον Καφαντάρη, ότι είχε πλέον αλλάξει στρατόπεδο και είχε γίνει υποστηρικτής του ΕΑΜ²⁶⁸.

Η πλειονότητα των πολιτικών των αστικών κομμάτων πήρε το μέρος του Παπανδρέου στη σύγκρουση αυτή. Ο τότε Υπουργός των Ναυτικών, Π. Κανελλόπουλος έγραψε χαρακτηριστικά στο ημερολόγιο του, ότι «Νομίζω ότι ο Καφαντάρης έζησε χθες την τραγικότερη στιγμή του πολιτικού του βίου». Οι επιθέσεις του ηγέτη του Κόμματος των Προοδευτικών εναντίον του Παπανδρέου δημιούργησαν την πεποίθηση, ότι ο Καφαντάρης είχε γίνει υποστηρικτής του ΕΑΜ. Ωστόσο, αυτή η πεποίθηση δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Ο Ευρυτάνας πολιτικός ήταν ανέκαθεν αντικομμουνιστής και δεν ήθελε την εδραίωση των κομμουνιστών στην εξουσία. Άλλωστε, από τις παραμονές της Απελευθέρωσης είχε τονίσει ότι ο κύριος κίνδυνος για την σταθερότητα της χώρας προερχόταν από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Ακόμα, στη σύσκεψη της 27ης Δεκεμβρίου ξεκαθάρισε πως ήταν από τους πρώτους πολιτικούς που εναντιώθηκε στον ΕΛΑΣ από την περίοδο της Κατοχής, αποκρούοντας έτσι τις κατηγορίες του Παπανδρέου προς αυτόν²⁶⁹.

Η σφοδρή επίθεση του Καφαντάρη στον πρωθυπουργό οφειλόταν στις αποφάσεις που είχε λάβει ο δεύτερος κατά την διάρκεια της Κατοχής. Πιο συγκεκριμένα, ο Ευρυτάνας πολιτικός δεν μπορούσε να αποδεχτεί το γεγονός ότι ο επί σειρά ετών αντιμοναρχικών πεποιθήσεων Παπανδρέου είχε φύγει από την Ελλάδα σε μια κρίσιμη στιγμή για να γίνει ο πρόεδρος της εξόριστης κυβέρνησης του βασιλιά

²⁶⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 277-278.

²⁶⁹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 279-280.

Γεωργίου²⁷⁰. Η στάση αυτή δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή από τον Καφαντάρη, ο οποίος ανέκαθεν πίστευε πως η βασιλεία επέφερε μονάχα δεινά στην χώρα. Ο Τσάτσος χαρακτηριστικά γράφει για αυτό ότι: «Από την εγκαθίδρυσιν της δικτατορίας Μεταξά, ο Καφαντάρης όπως και όλοι οι άλλοι πολιτικοί, έναν είχαν τάξει σκοπό: να καταλυθή η Βσιλεία[...]. Και όταν ήρθε πια ο Παπανδρέου στην Αθήνα, το γεγονός ότι αυτός ήταν πρωθυπουργός του Γεωργίου Β΄ τον κατέστησε αποσυνάγωγο»²⁷¹.

Μετά από την λήξη των δύο συσκέψεων, στις 31 Δεκεμβρίου 1944, ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός διορίζεται ως αντιβασιλέας της χώρας²⁷². Στις 3 Ιανουαρίου 1945, σχηματίζεται νέα κυβέρνηση υπό την ηγεσία του Ν. Πλαστήρα, εξέλιξη που συνέπεσε χρονικά με την ήττα του ΕΛΑΣ στη μάχη της Αθήνας. Στις 12 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους, υπογράφηκε η Συμφωνία της Βάρκιζας ανάμεσα στην κυβέρνηση και στο ΕΑΜ, που όριζε τον αφοπλισμό και τη διάλυση του ΕΛΑΣ, το σεβασμό των πολιτικών και κοινωνικών πεποιθήσεων των πολιτών, την παροχή αμνηστίας για τα εγκλήματα που τελέστηκαν κατά τα Δεκεμβριανά, την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών και των σωμάτων ασφαλείας από όσους είχαν συνεργαστεί με τους κατακτητές και την δημιουργία ενός εθνικού στρατού. Ακόμα, συμφωνήθηκε η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό ζήτημα και η προκήρυξη εκλογών.

Ωστόσο, η Συμφωνία της Βάρκιζας δεν επέφερε πολιτική σταθερότητα στην χώρα. Οι δύο πλευρές δεν ήταν εφάρμοσαν τους όρους της Συμφωνίας, με αποτέλεσμα να συνεχιστεί ο εμφύλιος σπαραγμός. Μέσα στο κλίμα αυτό, παραιτήθηκε, τον Απρίλιο του 1945, η κυβέρνηση Πλαστήρα και την διαδέχτηκε η κυβέρνηση του Π. Βούλγαρη (συνέπεσε χρονικά με την περίοδο της «Λευκής Τρομοκρατίας»), η οποία υποσχέθηκε να πραγματοποιηθεί το δημοψήφισμα για το πολιτειακό ζήτημα μέχρι του 1945²⁷³. Η απόφαση αυτή για την επίσπευση του δημοψηφίσματος δεν άρεσε καθόλου στον Καφαντάρη, ο οποίος θεωρούσε ότι οι συνθήκες ακόμα δεν ήταν ώριμες για την ομαλή διεξαγωγή του. Ο ίδιος μαζί με τους υπόλοιπους ηγέτες των άλλοτε βενιζελικών κομμάτων προέβησαν σε διαμαρτυρία προς τον Βούλγαρη, ώστε να αναθεωρήσει την απόφαση του²⁷⁴. Τελικά, ύστερα από

²⁷⁰Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 318-319.

²⁷¹Κ. Τσάτσος, *ό. π.*, σ. 261.

²⁷²Α.Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 437.

²⁷³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 284.

²⁷⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 285.

πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, ο πρωθυπουργός δεν προχώρησε στην πραγματοποίηση δημοψηφίσματος για το καλοκαίρι²⁷⁵.

Η κυβέρνηση Βούλγαρη, στις 8 Οκτωβρίου 1945, παραιτήθηκε, εφόσον δεν απολάμβανε την στήριξη των πολιτικών κομμάτων, όπως δήλωσε. Ακολούθησε μια σύντομη περίοδος διακυβέρνησης του Δαμασκηνού και ύστερα του Π. Κανελλόπουλου. Στις 22 Νοεμβρίου του ίδιου έτους²⁷⁶ σχηματίστηκε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Σοφούλη και αντιπρόεδρο τον Καφαντάρη²⁷⁷.

Ο Σοφούλης προκήρυξε εκλογές για τις 31 Μαρτίου 1946, κατόπιν προτροπής των βρετανών. Αυτή η απόφαση δυσαρέστησε τον Καφαντάρη, ο οποίος πίστευε, ότι δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν εκλογές με ομαλό τρόπο, εφόσον υπήρχε ένα κλίμα τρομοκρατίας από την δράση φιλομοναρχικών οργανώσεων, οι οποίες εκτός από τους κομμουνιστές είχαν βάλει στο στόχαστρο τους και τους κεντρώους αντιμοναρχικούς. Έτσι, ο Ευρυτάνας πολιτικός, στις 10 Μαρτίου 1946²⁷⁸, παραιτήθηκε μαζί με τέσσερα μέλη του κόμματος του (που είχαν λάβει θέση στο κυβερνητικό σχήμα) από την κυβέρνηση Σοφούλη²⁷⁹. Στις εκλογές που ακολούθησαν το κόμμα του Καφαντάρη δεν έλαβε μέρος στις εκλογές²⁸⁰, όπως έκαναν και τα περισσότερα κεντρώα κόμματα. Την ίδια απόφαση έλαβε ο πολιτικός συνασπισμός των κομμάτων του ΕΑΜ²⁸¹.

Από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου, τελικά, βγήκαν κερδισμένα τα κόμματα που επιθυμούσαν την άμεση επαναφορά του βασιλιά. Πιο συγκεκριμένα, η Ηνωμένη Παράταξη των Εθνικοφρόνων εξασφάλισε τις περισσότερες έδρες²⁸². Την επομένη των εκλογών, οι νέες κυβερνήσεις υπό τον Π. Πουλίτσα, αρχικά, και υπό τον Κ. Τσαλδάρη, από τις 18 Απριλίου, έθεσαν ως πρωταρχικό τους μέλημα την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό ζήτημα. Πράγματι, στις 13 Μαΐου, αποφασίστηκε η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την 1η Σεπτεμβρίου 1946²⁸³.

Ο Καφαντάρης στράφηκε εναντίον της ημερομηνίας του δημοψηφίσματος διότι θεωρούσε το κλίμα δεν ήταν κατάλληλο για την τέλεση ενός τόσο σημαντικού γεγονότος για την πολιτική πορεία της χώρας. Τον δεκαπενταύγουστο του 1946 ο

²⁷⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 288.

²⁷⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 290.

²⁷⁷Γ. Γιανουλόπουλος, *ό. π.*, σ. 102.

²⁷⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 292.

²⁷⁹Γ. Γιανουλόπουλος, *ό. π.*, σ. 105-106.

²⁸⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 292.

²⁸¹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 294.

²⁸²Θ. Διαμαντόπουλος, *ό. π.*, σ. 216-217.

²⁸³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 294.

Τύπος φιλοξένησε δηλώσεις του Ευρυτάνα πολιτικού σχετικά με το επικείμενο δημοψήφισμα. Υποστήριξε την αναβολή του δημοψηφίσματος για να διεξαχθεί αργότερα σε ηρεμότερη ατμόσφαιρα. Ακόμα, στράφηκε εναντίον της κυβέρνησης Τσαλδάρη διότι με την επίσπευση του δημοψηφίσματος θεωρούσε πως υπέσκαπτε την εθνική ενότητα, εφόσον την ίδια περίοδο πραγματοποιούταν το συνέδριο ειρήνης των Παρισίων (29 Ιουλίου είχε ξεκινήσει τις εργασίες του) που επρόκειτο να αποφασίσει, εκτός των άλλων, και για τις ελληνικές διεκδικήσεις στη Βόρειο Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα. Κατηγορούσε, ουσιαστικά, τον πρωθυπουργό, ότι ενώ θα έπρεπε να διατηρήσει ακέραια την εθνική ενότητα, ώστε να εμφανιστεί όλος ο ελληνισμός ενωμένος στις διαβουλεύσεις των Παρισίων, εκείνος αντίθετα υποδαύλιζε τις εμφύλιες συγκρούσεις²⁸⁴.

Ο γηραιός πολιτικός, ωστόσο, δεν στράφηκε, μονάχα, εναντίον της φιλοβασιλικής κυβέρνησης αλλά και εναντίον των κομμουνιστών. Θεωρούσε, πως οι κομμουνιστές προσποιούνταν τους υποστηριχτές της αβασίλευτης δημοκρατίας, εφόσον ο κομμουνισμός, σύμφωνα με τον ίδιο, ως ιδεολογία ευνοούσε την άνοδο δικτατορικού καθεστώτος που καταπατούσε κάθε έννοια δημοκρατικού κράτους. Η επίμονη αντίθεση των κομμουνιστών στην παλινόρθωση της μοναρχίας, σύμφωνα με τα λεγόμενα του, συσπείρωνε τον αστικό κόσμο, ακόμα και αυτούς που δεν ήταν υπέρμαχοι της μοναρχίας, γύρω από τον βασιλιά. Οι δηλώσεις αυτές έμελλαν να αποτελέσουν την τελευταία πολιτική ενέργεια του Γεωργίου Καφαντάρη²⁸⁵.

²⁸⁴Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 295-296.

²⁸⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 297.

Ζ' Κεφάλαιο

Ο θάνατος του Γεωργίου Καφαντάρη και η αποτίμηση του πολιτικού του έργου

Ο Καφαντάρης στα τελευταία χρόνια της ζωής του αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα υγείας. Η υγεία του είχε αρχίσει να κλονίζεται από την περίοδο που ήταν εξόριστος στη Ζάκυνθο για την δράση του εναντίον του μεταξικού καθεστώτος²⁸⁶. Από τον Οκτώβριο του 1941 επιδεινώθηκε η κατάσταση της υγείας του και μετά την άνοιξη του 1942 ήταν κατά διαστήματα καθηλωμένος στο κρεβάτι του και από τα μέσα του 1944 μέχρι την παραμονή της Απελευθέρωσης της χώρας βρισκόταν υπό αστυνομική επιτήρηση στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός²⁸⁷. Ωστόσο, σε όλο αυτό το διάστημα έως τις παραμονές του θανάτου του δεν έπαψε να αναπτύσσει αξιοσημείωτη πολιτική δράση με γνώμονα πάντοτε το καλό της χώρας²⁸⁸. Ο Ευρυτάνας πολιτικός, τελικά, απεβίωσε στο σπίτι του στη Φιλοθέη²⁸⁹ σε ηλικία 72 ετών, στις 28 Αυγούστου 1946, τρεις ημέρες πριν από το δημοψήφισμα, το οποίο θα σηματοδοτούσε την επάνοδο του Γεωργίου Β' στην Ελλάδα²⁹⁰.

Η αποτίμηση του πολιτικού του έργου είναι αξιοσημείωτη. Ο Καφαντάρης από την έναρξη της πολιτικής του σταδιοδρομίας τάχθηκε υπέρ της ανόρθωσης της δημόσιας διοίκησης, της συγκρότησης κράτους δικαίου, της εδραίωσης των δημοκρατικών θεσμών και των κοινοβουλευτικών πρακτικών, του εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής, της οικονομικής ανάπτυξης και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ακόμα, ήταν υποστηρικτής της εξωτερικής πολιτικής του Ε. Βενιζέλου. Για αυτό εξαρχής στήριξε την είσοδο της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ, προσδοκώντας να υλοποιηθούν οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις.

Στα μέσα του Εθνικού Διχασμού ήταν ο πρώτος πολιτικός που από το βήμα της βουλής ζήτησε την κατάργηση του θεσμού της βασιλείας στη χώρα. Η πολιτική του πορεία έως το 1924 ήταν ταυτόσημη με εκείνη του Βενιζέλου²⁹¹. Από το 1924 και μετέπειτα επήλθε ψυχρότητα στις σχέσεις του με τον Κρητικό πολιτικό. Ο Καφαντάρης πίστευε ότι ο Βενιζέλος το 1924 τον είχε εγκαταλείψει στις διαθέσεις των ακραίων δημοκρατικών, επιφέροντας με τη στάση του αυτή την παραίτηση της

²⁸⁶Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 248.

²⁸⁷Γ. Γιανουλόπουλος, *ό. π.*, σ. 97.

²⁸⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 297.

²⁸⁹Γ. Γιανουλόπουλος, *ό. π.*, σ. 108.

²⁹⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 297.

²⁹¹Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 299.

κυβέρνησης του. Επίσης, δεν μπορούσε να ξεχάσει πως ο Κρητικός πολιτικός του άσκησε εντονότατη κριτική για τις αποφάσεις του στην οικονομική πολιτική της χώρας κατά την περίοδο που ήταν Υπουργός Οικονομικών. Ακόμα, την περίοδο 1928-1932, ο Ευρυτάνας πολιτικός διακρίθηκε για την σκληρή αντιπολίτευση που άσκησε στην κυβέρνηση Βενιζέλου²⁹².

Ο Καφαντάρης, ύστερα από την Μικρασιατική Καταστροφή, επεδίωξε το τερματισμό του Εθνικού Διχασμού. Στο πλαίσιο αυτό, εργάστηκε για τη συγκρότηση κυβερνήσεων ευρείας συνεργασίας των αστικών κομμάτων²⁹³. Μετά από την ανατροπή της δικτατορίας του Πάγκαλου²⁹⁴, συνέβαλε στη συγκρότηση σχηματισμού οικουμενικής κυβέρνησης. Όταν συγκροτήθηκε η κυβέρνηση του Ζαΐμη, ανέλαβε το Υπουργείο Οικονομικών, όπου διακρίθηκε για το έργο που επιτέλεσε²⁹⁵. Ακόμα, το 1932, βλέποντας την προσπάθεια για αναβίωση του διχασμού, προχώρησε στη δημιουργία της «Τρίτης Κατάστασης», ώστε να δείξει την αντίθεση του στις διχαστικές απόψεις τόσο της βενιζελικής όσο και της αντιβενιζελικής παράταξης²⁹⁶.

Ο Ευρυτάνας πολιτικός στις εκλογές του 1933 συνεργάζεται ξανά με τον Βενιζέλο, πράγμα που υποδηλώνει την εξομάλυνση των σχέσεων του με τον ηγέτη των Φιλελευθέρων. Κατά την περίοδο αυτή, συνάμα, πραγματοποιήθηκε η άνοδος της αντιβενιζελικής παράταξης στην εξουσία. Ο Καφαντάρης φοβούμενος την επαναφορά του θεσμού της βασιλείας στη χώρα, συμμετείχε στην προετοιμασία του φιλοβενιζελικού κινήματος του 1935. Η ανάμειξη του στο κίνημα αυτό δεν ταίριαζε με τις πεποιθήσεις και αξίες που είχε ως τότε προβάλλει. Ανέκαθεν ήταν μετριοπαθής και εναντίων των επεμβάσεων των στρατιωτικών στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Ο ίδιος, το μακρινό 1910, είχε διαμαρτυρηθεί για την απαξίωση των δημοκρατικών θεσμών μετά από την εκδήλωση του κινήματος στο Γουδί. Ακόμα, η παραίτηση της κυβέρνησης του, το 1924, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην άρνηση του να συμμορφωθεί με τις απαιτήσεις των ακραίων αντιμοναρχικών στρατιωτικών για το καθεστωτικό ζήτημα. Μάλιστα ενώ ο ίδιος ήταν υπέρμαχος της αβασίλευτης δημοκρατίας, δεν επιθυμούσε την πραξικοπηματική ανατροπή της μοναρχίας²⁹⁷. Ωστόσο, ο Καφαντάρης αναμείχθηκε στο κίνημα του 35, με σκοπό να συμβάλλει

²⁹²Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 300.

²⁹³Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 52.

²⁹⁴Α.Ε. Βακαλόπουλος, *ό. π.*, σ. 375.

²⁹⁵Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 116.

²⁹⁶Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 252.

²⁹⁷Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 301.

στην αποφυγή της κατάλυσης των δημοκρατικών θεσμών και όχι στην εδραίωση δικτατορίας.

Ύστερα από την αποτυχία του κινήματος του 35, ο Καφαντάρης εναντιώθηκε σθεναρά στην παλινόρθωση της μοναρχίας, πράγμα, όμως, το οποίο δεν εμπόδισε την επιστροφή του Γεωργίου Β΄ στην Ελλάδα. Μετέπειτα εναντιώθηκε στην επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, με αποτέλεσμα να εξοριστεί στη Ζάκυνθο. Σε όλη την διάρκεια της τριετούς εξορίας του, όμως, συνέχισε την προσπάθεια του να ανατραπεί το ανελεύθερο καθεστώς του Μεταξά²⁹⁸. Μάλιστα, εκεί τον βρήκε η έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου²⁹⁹.

Στη συνέχεια, στα χρόνια της Κατοχής, δεν συμμετείχε σε κάποια αντιστασιακή οργάνωση, όμως, αφοσιώθηκε στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του δοκιμαζόμενου πληθυσμού, ιδιαιτέρως της προσωπικής του πατρίδας, της Ευρυτανίας. Επιπλέον, την ίδια περίοδο, ήλθε σε επαφή με άλλους ηγέτες των παραδοσιακών κομμάτων, ώστε να προετοιμαστεί η μορφή του πολιτεύματος που θα επικρατούσε στην χώρα μετά την Απελευθέρωση. Ο ίδιος, όπως και στο πρότερο πολιτικό του βίο, παρέμεινε υπέρμαχος της αβασίλευτης δημοκρατίας και όλες οι πολιτικές του κινήσεις είχαν αντιμοναρχικό προσανατολισμό. Πίστευε, ότι η μοναρχία ήταν υπεύθυνη για όλα τα δεινά που είχε περάσει ο τόπος τα τελευταία χρόνια.

Μετά από την Απελευθέρωση της χώρας, παρέμεινε μοναδική του έγνοια η εδραίωση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Την ίδια περίοδο, εξαπόλυσε προσωπική επίθεση στον πρωθυπουργό Παπανδρέου για τους πολιτικούς του χειρισμούς στην έναρξη των Δεκεμβριανών. Τότε, δημιουργήθηκε η εντύπωση, πως είχε γίνει υποστηρικτής του ΕΑΜ, κάτι το οποίο, όμως, δεν είχε σχέση με την πραγματικότητα. Ο ίδιος, πάντοτε, ήταν αντικομμουνιστής. Απλώς, δεν πίστευε ότι στο βωμό του δήθεν κομμουνιστικού κινδύνου, θα έπρεπε να θυσιάζεται η έννοια του δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, η εναντίωση του, το 1929, στην ψήφιση του ιδιώνυμου (καταπατούσε πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα) του Βενιζέλου και το 1936 στην επιβολή της μεταξικής δικτατορίας με πρόσχημα τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Επίσης, οι τελευταίες πολιτικές του δηλώσεις αποδοκίμαζαν την κομμουνιστική ιδεολογία και τις πρακτικές που ακολουθούσε για να παγιωθεί. Ο

²⁹⁸Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 302.

²⁹⁹Δ. Αγραφιώτης, *ό. π.*, σ. 315.

Καφαντάρης, τέλος, ήταν ένας πολιτικός που, όπως δείχνει η πολιτική του δράση, δεν φοβήθηκε ποτέ να εκφράσει ελεύθερα τον πολιτικό του λόγο³⁰⁰.

³⁰⁰Μ. Κούμας, *ό. π.*, σ. 302-303.

Επίλογος

Ο Γεώργιος Καφαντάρης, όπως και οι υπόλοιπες πολιτικές προσωπικότητες της βενιζελικής παράταξης, αντιμετωπίστηκαν πολλές φορές από τον κόσμο ως συνεργάτες του Ελευθερίου Βενιζέλου και όχι τόσο ως αυτόνομες πολιτικές φυσιογνωμίες που επιτέλεσαν τον δικό τους ρόλο στα γεγονότα της περιόδου που έδρασαν. Ο Ευρυτάνας πολιτικός, ωστόσο, δεν ήταν ένας απλός συνεργάτης του Βενιζέλου. Ήταν εκείνος, ο οποίος, το 1924, με τη προτροπή του Κρητικού πολιτικού και τις επευφημίες του βενιζελικού τύπου έγινε ο πρωθυπουργός της χώρας σε μια περίοδο έντονων πολιτικών ζυμώσεων και διεργασιών, πράγμα το οποίο υποδηλώνει το σεβασμό και την αναγνώριση που απολάμβανε στη πολιτική ζωή της χώρας.

Η πολιτική του σταδιοδρομία χαρακτηρίστηκε από την αφοσίωση του στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος. Όλες οι πολιτικές αποφάσεις και επιλογές του είχαν ως γνώμονα το καλό της πατρίδας του. Ο ίδιος ποτέ σε όλη τη πολιτική του καριέρα δεν εξυπηρέτησε μικροπολιτικές σκοπιμότητες και δεν δίστασε να κατακρίνει πολιτικούς που έβαζαν το προσωπικό τους συμφέρον πάνω από το συλλογικό. Η αφοσίωση του και η αγάπη προς την Ελλάδα και στο λαό της ήταν ο κινητήριος μοχλός στο πολιτικό του έργο. Από τότε που ήταν μικρό παιδί στην Ευρυτανία και συνόδευε τον πατέρα του στις περιοδείες του στην ευρύτερη περιοχή, ένοιωθε αγανάκτηση και πόνο στην καρδιά του για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι συμπατριώτες του, αγρότες μιας φτωχής και σχετικά καθυστερημένης χώρας. Τα παιδικά του αυτά βιώματα θα συνιστούσαν τη ραχοκοκαλιά της πολιτικής του δράσης. Ο ίδιος μπήκε στην πολιτική αρένα για να προσφέρει μονάχα στους συμπολίτες του και όχι για να αποκομίσει προσωπικά οφέλη και προνόμια.

Ο Καφαντάρης ήταν παρών σε όλα τα σημαντικά γεγονότα του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Ήταν σημαντικό μέλος των πρώτων κυβερνήσεων του Βενιζέλου, κατέχοντας σημαντικά υπουργικά πόστα. Στη περίοδο του Εθνικού Διχασμού τάχθηκε υπέρ της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου, θεωρώντας πως έτσι μονάχα θα υλοποιούνταν τα εθνικά συμφέροντα. Την ίδια περίοδο, αποτέλεσε τον πρώτο πολιτικό του αστικού χώρου που διακήρυξε, ενώπιον του βασιλέα, την ανάγκη εγκαθίδρυσης της αβασίλευτης δημοκρατίας για το καλό της χώρας. Μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή, έθεσε ως πρωταρχικό του μέλημα τη λήξη του Εθνικού Διχασμού και την επίτευξη εθνικής συνεννόησης. Για αυτό το λόγο, στήριξε

ή έλαβε μέρος σε οικουμενικές κυβερνήσεις ή κυβερνήσεις ευρείας συνεργασίας. Ήταν ο πολιτικός, ο οποίος βλέποντας την αναβίωση των διχαστικών διλλημάτων στις αρχές του 30, δημιούργησε την περίφημη «Τρίτη Κατάσταση», προσδοκώντας την δημιουργία ενός τρίτου πόλου που θα τηρούσε αποστάσεις τόσο από την βενιζελική όσο και από την αντιβενιζελική παράταξη. Επίσης, όταν έγινε πρωθυπουργός, το 1924, δεν συμμορφώθηκε με τις απαιτήσεις ακραίων δημοκρατικών στρατιωτικών για την κατάργηση της μοναρχίας, προτού την διεξαγωγή δημοψηφίσματος, πράγμα το οποίο δείχνει πόσο προσηλωμένος ήταν στις δημοκρατικές αρχές. Ο ίδιος σε όλη τη πολιτική του καριέρα δεν δέχτηκε να υποκύψει ποτέ σε εκβιασμούς από στρατιωτικούς ή πολιτικούς παράγοντες. Ο Ευρυτάνας πολιτικός θεωρούσε πως ήταν μονάχα υπόλογος στον ελληνικό λαό και σε κανέναν άλλον. Δεν δίστασε να συγκρουσθεί με σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες, όπως ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και ακόμη ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος, εάν έπρεπε να υποστηρίξει τα πιστεύω του.

Η πολιτική του πορεία από τα μέσα της δεκαετίας του 20 έως το θάνατο του, το 1946, χαρακτηρίστηκε πλήρως από την αντίθεση του στο θεσμό της βασιλείας και στην κομμουνιστική ιδεολογία. Ο ίδιος πάλεψε για την εδραίωση των δημοκρατικών αρχών και την εύρυθμη λειτουργία των πολιτικών θεσμών. Αμετακίνητος οπαδός της αβασίλευτης δημοκρατίας, αφοσιωμένος στην εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος, έτοιμος να λάβει το πολιτικό κόστος για τις αποφάσεις που έκρινε αναγκαίες, προάσπισε πάντα τις πολιτικές του επιλογές και το δικαίωμα του να εκφράζεται ελεύθερα, όταν διαφωνούσε. Για τον Γεώργιο Καφαντάρη, τέλος, μπορεί να λεχθεί, ότι με την πολύπλευρη πολιτική του δράση σε κρίσιμα χρόνια για την πατρίδα, κατάφερε να εξασφαλίσει την πολιτική του αυτονομία.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Δημοσίευτες Πηγές

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), *Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού*, Ψυχικό.

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (ΕΒΕ), Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων (ΤΧΟ), *Ιδιωτικό Αρχείο του Γεωργίου Καφαντάρη*, Αθήνα.

2. Δημοσιευμένες Πηγές

Αγορεύσεις Ελευθερίου Βενιζέλου, Ρέπουλη, Πολίτου, Καφαντάρη και Ράλλη και Στράτου επί του πολιτικού ζητήματος: συνεδριάσεις 10-13 Αυγούστου 1917, Αθήνα 1917.

Βουλή των Ελλήνων, *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΖ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1905.

Βουλή των Ελλήνων, *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΗ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Αθήνα 1906.

3. Απομνημονεύματα, Ημερολόγια και Εκθέσεις Συγχρόνων

Μεταξάς Ι., *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, Αθήνα 2005, τ. 3.

Τσάτσος Κ., *Λογοδοσία μιας ζωής*, Αθήνα 2000, τ. Α΄.

3. Εφημερίδες

Αθήναι

Ακρόπολις

Έθνος

Εμπρός

Σκριπ

4. Περιοδικά

Μηνιαία Επιθεώρησις

Πειθαρχία

B. Βιβλιογραφία

- Αγραφιώτης Δ., *Γεώργιος Καφαντάρης (1873-1946)*, Αθήνα 1983.
- Αρώνη-Τσίχλη Κ., «Θέσεις και συμβολή του Γ. Καφαντάρη στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος» στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 209-223.
- Αρώνη-Τσίχλη Κ., *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα: Θεσσαλία 1881-1923*, Αθήνα 2004.
- Βακαλόπουλος Α.Ε., *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα 1975.
- Βερέμης Θ., *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική (1916-1936)*, Αθήνα 1977.
- Βερέμης Θ., «Οι στρατιωτικοί και ο Γεώργιος Καφαντάρης (1924-26)», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 140-150.
- Βερέμης Θ., *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000.
- Βερέμης Θ., «Η εφήμερη πρωθυπουργία», στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος (Επιμ. Βερέμης Θ. και Νικολόπουλος Η.)*, Αθήνα 2011, τ. Β', σ. 111-120.
- Burns E.M., *Ευρωπαϊκή Ιστορία-Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Γατόπουλος Δ., *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος: πρωθυπουργός-στενός συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 2000.
- Γιανουλόπουλος Γ., «Από το μεσοπόλεμο στη Βάρκιζα: οι περιπέτειες του πολιτικού λόγου του Γεωργίου Καφαντάρη», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946»*, Αθήνα 1991, σ. 91-112.
- Δαφνής Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Αθήνα 1997, 2 τ.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Αθήνα 1997.
- Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα 2004, τ. Β'.

Κιτροέφ Α., «Ατλαντίς/Atlantis», στο: *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974: εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες* (Επιμ. Δρούλια Α. και Κουτσοπανάγου Γ.), Αθήνα 2008, τ. 1, σ. 313-315.

Κολιόπουλος Ι., «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28 Οκτωβρίου 1940», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄(1978), σ. 358-453.

Κούμας Μ., *Γεώργιος Καφαντάρης*, Αθήνα 2012.

Κουτσούκης Κ., «Ο Γεώργιος Καφαντάρης ως πολιτικός ηγέτης: διαμόρφωση και εξέλιξη της προσωπικότητας του (1873-1946)», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών* (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946», Αθήνα 1991, σ. 47-77.

Λεονταρίτης Γ., «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄(1978), σ. 8-46.

Λεονταρίτης Γ., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα 2005.

Lindemann A. S., *Ιστορία της Νεώτερης Ευρώπης*, Αθήνα 2014.

Μαρκεζίνης Σ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, Αθήνα 1968, 4 τ.

Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή χ. χ.

Νικολακόπουλος Η., «Οι εκλογές 1910-1920. Ελευθέριος Βενιζέλος: από το θρίαμβο στην ήττα», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000* (Επιμ. Παναγιωτόπουλος Β.), Αθήνα 2003, τ. 6, σ. 31-40.

Οικονόμου Ν., «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, 1905-1909», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄(1977), σ. 186-192.

Πόρτολος Δ., «Γράμματα από την εξορία: σκέψεις και ενέργειες του Βενιζέλου και των συνεργατών του μετά την εκλογική ήττα», στο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (Επιμ. Βερέμης Θ. και Δημητρακόπουλος Ο.), Αθήνα 1980, σ. 653-700.

Ρήγος Α., «Ο κοινωνικός-οικονομικός σχηματισμός και ο Γεώργιος Καφαντάρης», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών* (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946», Αθήνα 1991, σ. 23-45.

Ριζάς Σ., «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η υποψηφιότητα του για την προεδρία της Δημοκρατίας (Δεκέμβριος 1929)», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου*

Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946», Αθήνα 1991, σ. 169-187.

Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, Αθήνα 2002.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. «Ο δημοτικισμός του Γεωργίου Καφαντάρη: η πρώτη κοινοβουλευτική παρέμβαση», στα: *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών (Καρπενήσι 26-28 Μαΐου 1988) «Ο Γεώργιος Καφαντάρης και η εποχή του 1873-1946», Αθήνα 1991, σ. 79-90.*

Σταφυλάς Μ., *Γεώργιος Καφαντάρης: μια ζωή στις επάλξεις της Δημοκρατίας*, Αθήνα 2005.

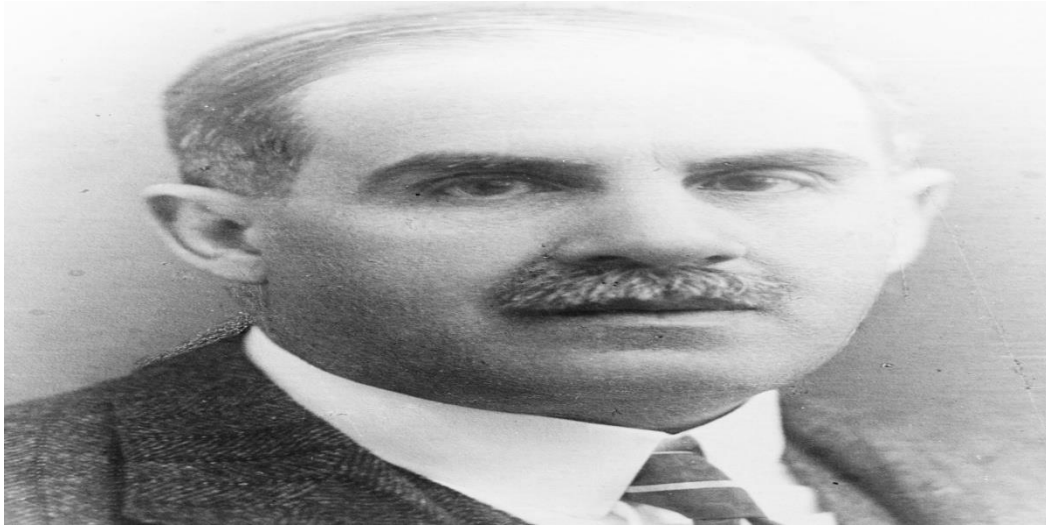
Χατζιωσήφ Χ., «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στον Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός (Επιμ. Μαυρογορδάτος Γ. και Χατζιωσήφ Χ.)*, Ηράκλειο 1992, σ. 439-458.

Χατζής Θ., *Η νικηφόρα Επανάσταση που χάθηκε*, Αθήνα 1982, τ. Α΄.

Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001.

Χρήστου Θ., *Πέτρος Σωκρ. Κόκκαλης (1896-1962). Ο αστός επαναστάτης ιατρός από τον αντιβενιζελισμό στο λενινισμό*, Αθήνα 2019.

Παράρτημα

Εικόνα 1η: Γεώργιος Καφαντάρης (1873-1946)

Πηγή: Wikipedia, διαθέσιμο στο:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/66/Georgios_Kaphantaris.jpg

Εικόνα 2η : Οι εικονιζόμενοι από τα αριστερά προς τα δεξιά: Α. Παπαναστασίου, Γ. Καφαντάρης, Ε. Βενιζέλου.

Πηγή: Σαν σήμερα, διαθέσιμο στο:

<https://cdn.sansimera.gr/media/photos/Papanastasiou-Kafantaris-Venizelos.jpg>

Εικόνα 3η : Ο Γεώργιος Καφαντάρης σε σχέδιο του Πρωτοπάτση

Πηγή: Τα Νέα, διαθέσιμο στο:

<http://assets.in.gr/AssetService/Data/D1999/D1111/1kn18c.gif>

Εικόνα 4η : Οι εικονιζόμενοι στη πρώτη σειρά από τα αριστερά προς τα δεξιά: Νικόλαος Πλαστήρας, Θεμιστοκλής Σοφούλης, Γεώργιος Καφαντάρης και ο Δημήτριος Ρέντης.

Πηγή: Τα Νέα, διαθέσιμο στο:

<http://assets.in.gr/AssetService/Data/D1999/D1111/1kn18e.jpg>

Περίληψη

Η παρούσα Διατριβή Μεταπτυχιακής Ειδίκευσης εξετάζει τη ζωή και την πολιτική δραστηριότητα του επιφανούς πολιτικού με καταγωγή από την Ευρυτανία, Γεωργίου Καφαντάρη (1873-1946). Αρχικά, γίνεται αναφορά στη γέννηση του, στην οικογένεια του, στις σπουδές του και στην πρώιμη ενασχόληση του με την πολιτική. Στη συνέχεια, η εργασία εστιάζεται στην πολιτική του δράση από το 1915 έως το 1946 και αναλυτικότερα στη θητεία του ως βουλευτής, υπουργός και πρωθυπουργός της Ελλάδος. Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με την περιγραφή του τέλους της ζωής του και με την αποτίμηση των πολιτικών πεπραγμένων του.